

II. ГРАДСКА РАДИНОСТ

1) ТРГОВИНА ДО КРАЈА XVIII ВЕКА

ОД Д-РА А. УРОШЕВИЋА

Трговина ја добила великог полета још у време када је Немања дао Дубровчанима слободу трговања у Рашкој. Поред тадашње престонице Раса, било је и других тргова, обично око појединих манастира. Доцније, у XIII веку, развија се у Рашкој тада највеће трговачко место Брсково, у близини садашњег Бијелог Поља, које је имало и знатну дубровачку колонију. Поред Дубровчана у њему је живело и нешто Которана, па чак и Млечића.

Са ширењем српске државе према југу развијају се, обнављају или и даље одржавају и напредују стари градови и тргови, као Призрен, Пећ, Приштина, Ново Брдо, потом Скопље, Кратово, Прилеп, Штип и др. Поред страних трговаца, који или само обилазе ове тргове или их има чак и настањених у њима, јављају се и домаћи трговци. На скопским вашарима на пр., којих је било четири годишње, поред страних трговаца (Дубровчана, Млечића, Грка, Бугара, Арбанаса, Влаха), који су их посећивали, било је и домаћих трговаца Срба. Српских трговаца било је особито у Призрену и Пећи. Призренски трговци се често помињу у Дубровнику, и то још од краја XIII века, а трговци из Пећи су око 1330 г. склапали у Котору трговинске уговоре с Млечићима. Средишта домаће трговине били су тада и рудници, особито Ново Брдо, чије су се трговачке везе пружале од Дунава до Солуна и од Бугарске до Јадранског Мора.

Учешће Јужносрбијанаца у трговини Јужне Србије није престало ни по потпадању под Турке. Видећемо доцније да Срби из Јужне Србије воде трговину на велико кроз цео период турске владавине. Чак и у оно најтеже доба турске владавине, у XVIII веку, када је у Турској беснела анархија, било је домородаца Срба трговаца, који су не само одржавали трговачке везе са иностранством, него чак ради трговине путовали у иностране земље, на пр. у Млетке.

Ипак је трговаца из Јужне Србије, који су све до краја XVIII века водили трговину на велико, било мало према страним трговцима. За све то време Срби из Јужне Србије били су махом »ситни«

трговци; увозну и извозну трговину држали су углавном или Дубровчани или трговци туђих народности (Млечићи, Грци, Цинцари, Јевреји и др.). До краја XVII века највећи и најважнији део трговине Јужне Србије био је углавном у рукама Дубровчана. О тој трговини Дубровчана у Јужној Србији и има највише података, па ћемо се стога овде највише и задржати на њој.

Дубровник је још од XII века познат као трговачки град који закључује трговачке уговоре са разним талијанским градовима. Пред крај XII века ступа у политичко-економски додир с Босном, а, како видесмо, и с Рашком. Дубровачка трговина се, дакле, још од XII века почела ширити по Италији и суседним српским крајевима, доцније захвата готово све српске и југословенске земље, затим, временом, готово цело Балканско Полуострво, а истовремено шири се по земљама око Средоземног Мора, како на европској, тако и на азиској и афричкој страни.

Дубровник је у наше средњевековно доба развио толику трговину по српским земљама да је чак конкурисао чувеној млетачкој трговини, па ју је готово и истиснуо. Благодарећи све већем богатству и уметности својих владајућих кругова, он је ту своју трговину умео да очува и по паду српских земаља под Турке. У Јужној Србији се она одржала све до краја XVII века, када се, по познатом ратном походу Аустријанаца на Балкан, дубровачки трговци са незнатним изузецима повлаче из ње.

Дубровчани су у српске земље увозили: со, свилене, памучне и вунене материје, златне и сребрне наките, хаљине, оружје, разне металне израђевине, посуђе, стакларију и др., а извозили: стоку, месо, коже, вуну, сир, восак, жито и др. А када се крајем XIII века развило рударство у њима, почели су извозити разне непречишћене метале, од чега су имали велике користи. Често су и закупљивали поједине руднике, управо поједине делове рудника.

Отуда је у сваком српском руднику била већа или мања дубровачка колонија. А како су се поглавито бавили трговином, дубровачких колонија је било и готово у сваком граду или важнијем тргу, варошици. Било је много њихових колонија у Босни, Херцеговини, Северној Србији, па чак и у Војводини, али су им највеће и најзнатније колоније биле у Јужној Србији. У доба између XIII и XVII века њихових је колонија било у Брскову, Новом Пазару, Трепчи, Вучитрну, Приштини, Брвенику, Јањеву, Новом Брду, Пећи, Призрену, Скопљу и Кратову. А ради заштите интереса тих својих колонија и трговаца, Дубровник је у српским земљама за српске владавине имао и конзулате, и то опет у Јужној Србији највише. Дубровачких конзулата је било у Брскову, Трговишту (старом Расу), Трепчи, Приштини, Новом Брду, а генерални конзулат је био у Призрену. Само ови конзулати нису били стални, већ су са опадањем неких места конзулати у њима укидани, а са развитком трговине у другим местима оснивани тамо нови. Најстарији конзулат у српској земљи уопште био је дубровачки конзулат у Брскову, у првој половини XIV века.

Како су још и на који начин дубровачки трговци водили трговину с нашим крајевима? Било је дубровачких трговаца који су овамо полазили сами и сами за свој рачун трговали. Али већина се удруживала у ортаклуке од неколико чланова. Једни од ортака остајали су у Дубровнику, а други полазили у унутрашњост Балкана. Они који су полазили на пут улагали су мањи капитал, али се зарада делила на једнаке делове, јер су се ови излагали и већем труду и разним опасностима. Таквих је њихових ортачких радњи било и по градовима у Јужној Србији, па и у Скопљу. Они који су остајали у Дубровнику врло често су вршили посредничке послове између балканских тржишта и западне Европе.

Са тим посредничким пословима између западне Европе и балканских тржишта Дубровчани су успоставили и новчано трговање између Запада и Балкана помоћу новчаних писама. Шаљући годишњи данак султану, Дубровник није предавао поклисарима целу суму у готову, него им је предавао и новчана писма која су они требали да наплате код дубровачких трговаца по градовима у Турској. А та новчана писма нису састављана само у Дубровнику, него су многа долазила из Италије и других западних европских земаља, па чак и из Лондона.

Поред разних зарада од трговине, закупљивања рудника, царине и др., дубровачки трговци су добру зараду имали и од давања новаца на интерес. Има помена да су они у наше средњевековно доба кредитирали новцем у Приштини неке приштинске и новобрдске трговце. То су радили и у турско доба. Кредитирали су не само своје земљаке, него и мештане који су узајмљивали новац за разне потребе, па и за трговину.

Трговина Дубровчана у Јужној Србији мора да се добро рентирила, јер су Дубровчани радо и у великом броју полазили у њу. Отуда, како вели Ј. Тадић, Јужна Србија заузима важно место у економској историји Дубровчана, а томе се може додати да исто тако и Дубровник заузима важно место у економској историји Јужне Србије.

Обим дубровачког трговања ипак није обухватао целу Јужну Србију. Допирао је до Скопља и Кратова. Градови јужно од Скопља и Кратова због јаке трговине Грка и Цинцара у њима били су изван дубровачких домаћаја.

Трговина између Дубровника и Јужне Србије ишла је познатим дубровачким путем, који је од Дубровника водио на Цавтат, Требиње, Фочу, Плевље, Пријепоље, Сјеницу, Нови Пазар и избијао на Косово, одакле су даље трговци скретали према својим циљевима.

Важнију трговину у крајевима јужно од Скопља и Кратова у раније време држали су, дакле, углавном Грци и Цинцари. Јасно одређена граница између дубровачке и грчко-цинцарске трговине ипак није постојала. Као што су каткад у наше средњевековно доба дубровачки трговци допирали и до Прилепа, тако су и грчки трговци прелазили поменућу границу и залазили у сферу дубровачке трговине. Грчки трговци су, као што смо видели, посећивали

вашаре у Скопљу, а за владавине Стевана Дечанског помињу се и на вашарима у Призрену.

Та подела трговинске сфере одржавала се углавном све до краја XVII века. Од неуспешног аустриског продирања на Балканско Полуострво деведесетих година, када су се дубровачки трговци махом повукли у свој град, настаје ширење грчко-цинцарске трговине на север, да је у току XVIII века прешла и преко Саве и Дунава. Сва трговина између Холандије и Турске у XVIII веку, која је ишла преко Солуна, била је у рукама грчких трговаца. Грци и Цинцари су око краја XVIII века исто тако главни трговци у трговини између Турске и Аустрије. Из Турске су извозили: лој, восак, мед, зејтин, бадем, суво грожђе, памук, свилу, вуну, вино, кафу и др., а из Аустрије увозили: чоху, стакло, гвожђе, челик и косе. Осим тога Цинцари из западног дела Македоније у XVII и XVIII веку ишли су на московски, бечки, лајпцишки и бокерски (Beausaire у Јужној Француској, на Рони) вашар и отуда доносили робу, нарочито с лајпцишких вашара.

Међу тим грчким и цинцарским трговцима било је уствари више Цинцара, који су се под утицајем грчке културе често издавали за Грке. Они су заједно с Грцима били главни културни елемент у нашим већим градовима у XVIII веку и били нека варошка аристократија према Србима у варошима тога доба, који су махом били скорашњи досељеници са села.

И Грци и Цинцари били су спремни трговци исто као и Дубровчани. Крајем XVIII века било их је у Турској »гдегод се која пара имала зарадити«. Било их је тада доста у Скопљу, Штипу, Призрену и Новом Пазару.

Као конкуренти дубровачких и грчко-цинцарских трговаца у Јужној Србији од почетка XVI в. јављају се и Јевреји. Јевреја је додуше на Балкану, па и у Јужној Србији, било и пре њиховог изгнанства из Шпаније, али нам је непознато њихово тадашње занимање у Јужној Србији, па нам је и њихова улога у нашој трговини тога доба скоро потпуно непозната. За српске деспотовине у Приштини се 1442 г. међу закупницима царине поред неколико Ђеновљања помиње и један Јеврејин. А још пре тога у Трескавачкој повељи цара Душана помињу се у близини Прилепа »Дол Јеврејски« и »Речиште Јеврејско«, свакако по неком јеврејском становиштву које је с тим деловима земљишта имало везу или тада или још раније.

А од њиховог протеривања из Шпаније Јевреји су се нагомилали у Турској, па их је доста било и у Јужној Србији. Још средином XVI в. (1559) помиње се да их је много било у Скопљу, а у Битољу их је пред крај XVI в. (1591) било око 200 кућа. Било их је и у Новом Брду. Почетком XVII в. (1610) у овом још знатном рударском и трговачком месту било је око 100 јеврејских и турских кућа. У то време млетачки баило у Цариграду у својој релацији истиче да су Јевреји постали опасни по млетачку трговину и млетачке трговце у Турској, а пред крај XVII века опет

у релацији једног млетачког баила у Цариграду каже се да је трговина у Турској већим делом у рукама Јевреја. У Скопљу их је пред његово спаљивање од стране аустриског генерала Пиколоминија 1689 г. било 3000 душа, готово у истом толиком броју колико их има и сада.

Јевреји су се поглавито бавили трговином и мењаштвом. Међу њима је било и ситних трговаца па и торбара, а неки су се занимали и појединим занатима. Било их је и зајмодаваца. Новац су позајмљивали на интерес не само трговцима него чак и хришћанским црквама и црквеним великодостојницима, владикама и патријарсима. Једном је један Јеврејин из Скопља, неки Исуџиковић, на јемство коласиског, самоковског и ужичког владике позајмио 600 гроша пећком патријарху Арсенију IV.

У почетку овог чланка видели смо да је домаћих трговаца, који су трговали на велико, било још у наше средњовековно доба и да се крајем XIII и почетком XIV века трговци из Призрена помињу у Дубровнику, а трговци из Пећи склапали у Котору трговачке уговоре с Млечићима. Домаћих трговаца на велико било је и доцније, за турске владавине. Средином XVII в. помиње се да је неколико хришћана трговаца из Призрена извозило вуну у »Германију«, преко Београда. И Скопље је тада било живо трговачко место, па је поред осталих трговаца у њему било свакако и трговаца Срба мештана. Скопље је тада стајало у трговачким везама с Београдом и Солуном, а преко Драча и Љеша и с Анконом и Млещима. Нарочито је извозило коже, вуну, жито, вино и восак. Жито је сплавовима и чамцима свожено Вардаром у Солун, а коже и вуна су се извозиле »на све стране«, јер је у Скопљу тада била јако развијена кожарска индустрија. Међу дубровачким и осталим трговцима, који су вршили извоз и увоз робе, било је свакако и домаћих трговаца. По престанку дубровачке трговине у Јужној Србији, као наставак тога путовања на запад, видимо у трговачким путовањима Петра Андрејевића из Пећи, из чијег се скоро објављеног дневника види да је између 1746 и 1755 г. ради трговине четири пута ишао у Млетке. Извозио је вуну, а за добивени новац, а и на кредит, куповао највише манифактурне робе. Одлазио је преко Скадра, а враћао се преко Сплита или преко Дубровника у Сарајево, где су била главна стоваришта за робу са југа и истока и где се Петар дуже задржавао, продавао, мењао и куповао, па се онда враћао у Пећ. Ради трговине је посећивао и оближње вароши, а ишао је и у Скопље, Ниш, Пирот и Софију.

Било је, дакле, у Јужној Србији и у наше средњовековно доба и за доба турске владавине до краја XVIII века домородаца Срба који су водили велику трговину. Њих је ипак било мало према другима. Махом су то били мали, »ситни« трговци, који су »крупним« трговцима Дубровчанима, Грцима, Цинцарима, Јеврејима и др. продавали сировине или као препродавци узимали робу на кредит да је продаду у својим малим дућанима или да је као »путујући тр-

говци« носе по селима, вашарима и мањим трговима. У Јужној Србији се домороци Срби као трговци на велико јављају јаче тек од почетка XIX века, када све више и више из трговине потискују Грке, Цинцаре, Јевреје и Јермене. То нагло развијање трговине у рукама нашег домаћег елемента приказује следећи чланак.

ЛИТЕРАТУРА

Јиречек-Радонић, Историја Срба, књ. III (одељак о трговини); Коста Костић, Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд 1899; -- Грађа за историју српске трговине и индустрије. Споменик Срп. краљ. академије LXVI. — Наши нови градови на југу. Београд 1922; Јорјо Тадић, Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу. Гласник Скопског научног друштва, књ. VII—VIII; Ст. М. Димитријевић, Један наш трговачки дневник из XVIII века. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I.

2) ТРГОВИНА У XIX ВЕКУ

ОД МИЛОША И. РАКИЋА

У Јужној Србији српски православни живаљ више мање формиран добија свој трговачки сталеж тек у XIX столећу. Било је у Јужној Србији и пре тога Срба трговаца, али углавном трговина је била у рукама Грка, Цинцара, Турака, Латина (Јужносрбијанци католичке вероисповести), Јевреја и Јермена. У XIX столећу српски елеменат постепено преузима вођство у трговини. Овоме је много допринело досељавање у јужносрбијанске градове снажног и здравог српског елемента из околних села и трговачко индустријско подизање неких градова у Јужној Србији у XIX столећу, чему је много помогао континентални затвор, односно стварање тзв. памучног пута преко Балканског Полуострва. Због блокаде у борби са Енглеском окренут је у време Наполеона француски промет са Истоком (Смирном) копном преко Балканског Полуострва, на линији Солун—Скопље—Приштина—Плевље—Сарајево—Травник—Костајница, па даље преко Италије и Швајцарске за Француску. Овим путем је онда највише преношен памук са Истока. Континентални затвор и ова трговина француска преко Балканског Полуострва није се могла стриктно спроводити без великих тешкоћа и неприлика по француске трговце и француске конзуларне претставнике, те француски извештаји кипе жалбама због анархије у турским покрајинама и нехатности и неспособности Порте да томе стане на пут. Пљачкање каравана од стране друмских разбојника; несавесност самих рабација, који су поткрадали робу коју су преносили; кријумчарење енглеске робе и покушај Енглеске да осујети ову француску континенталну трговину; суревњивост Аустрије на Французе; и најзад жалбе француског конзула на саме своје сународнике, француске трговце и поједине француске трговачке фирме. Ипак поред свих тих неприлика, памучним путем Балканског Полуострва кретали су се непрестано са југа на север каравани, натоварени памуком из Смирне, Солуна, Сереза и Трикале, и у Сарајеву је »из тога времена сачувана успомена на памучну годину, кад су бале памука и деве биле закрчиле сарајевску чаршију да се није могло проћи«. У постанку овог памучног пута, који је пролазио кроз Јужну Србију, и ове памучне трговине, треба тражити почетак трговине већине градова Јужне Србије и њиховог трговинског значаја у XIX столећу.

ТРГОВАЧКЕ ВЕЗЕ СА СРБИЈОМ

Довољно је бацити поглед на карту Балканског Полуострва па одмах увидети како долине Мораве и Вардара стварају од Србије и Јужне Србије једну компактну географску целину. Вардарском и Моравском долином пролази једна од најважнијих светских комуникација — моравсковардарски пут и железница Београд — Солун, те најкраћим путем везује Средњу Европу са Балканским Полуострвом, Егејским Морем и ближим истоком.

Овако географско и саобраћајно јединство између Србије и Јужне Србије, које нема ни једна друга земља на Балкану, чинило је да су одвајкада били јаки и живи културни утицаји, економске и трговачке везе између ове две српске земље.

Још у првим деценијама XIX stoleћа живе у Београду стотинама Јужносрбијанаца као трговци и занатлије. Они у Београду организују еснафе, унапређују трговину и индустрију, уопште живо учествују у економском и културном развоју Београда. Јужносрбијански трговци имају у Београду своје трговачке магацине пуне кожама и вуном. Из Београда иду у Пешту и Беч. Приштински, вучитрнски, прилепски и велешки трговци често посеђују Београд и Ужице ради трговине. »Знати се кад у Београд (узех) на 1851 месеца јулија 29«, каже један јужносрбијански трговац у своме тефтеру, у коме је забележио све што је онда купио у Београду: памук, фесове, клинце, сатове, чешљеве, челик (за 2983 гроша), стакла за прозоре (»2 сандука цама гроша 150«), чоху (»25 рифа чоху по 13,20 гроша 337,20«), гајтан, стакларију и други разноврстан еснап. Стакларија која је довозена из Београда и Србије у Скопље конкурисала је стакларији из Сереза и Прилепа. Највише је доносио из Београда стакларију скопски трговац Коста Сидић; зато је и прозван, »срчађија«. Призрен је снабдевао Србију својим производима, а у Јужну Србију долазили су србијански трговци ради куповања стоке и вина, нарочито су се виђали на приштинском и новопазарском вашару. »Винаре Београђане« опева и лепа јужносрбијанска песма.

ВЕЗЕ СА БОСНОМ

Велики полет трговине између Јужне Србије и Сарајева створио је у XIX stoleћу континентални затвор, и то је трајало све до окупације Босне када су Аустријанци затворили босанску границу према Турској и тој трговини потсекли крила, те су многи јужносрбијански градови трговински и индустријски ослабили или пропали.

Косовски градови Приштина и Вучитрн били су у јаким трговачким односима са Босном. Косовски трговци ишли су два пута годишње у Сарајево, јуна и децембра. Прилеп, важна трговачка варош због свога вашара, био је у живим трговачким везама са Босном. Преко њега, Босна је одржавала трговину са Тесалијом и Албанијом. Највећи промет са Босном још у првој половини XIX stoleћа имало је Скопље. 1836 године видимо у Скопљу због трговине Христу Будимлића, члана сарајевске трговачке куће Будимлића. У Скопљу се настањују многи босански трговци, чији по-

топци и данас живе у Скопљу. Скопље је увозило у Босну: дуван, бамбе, пиринач, свилу, а из Босне увозило гвожђарију. Јужносрбијански трговци узимали су и на кредит у Сарајеву: »Јунија 27 на 1873 год. у Сарајево узео на вересију у Хаџи Мемета Мисира«.

ВЕЗЕ СА АУСТРИЈОМ И УГАРСКОМ

Велешки сахтијан од козјих кожа, нарочито бео сахтијан који се израђивао у Ђаковици, Призрену и Пећи, био је добро познат Бечу и Пешти. Та трговина сахтијаном између Јужне Србије и Аустрије престала је када је Аустроугарска завела високе царине на сахтијан из Турске. Скопска трговачка кућа Шишковци нарочито је била позната што је још средином XIX столећа довозила из Беча чоху, свилу и штофове. Из Беча су се Велешани снабдевали тканинама и помодним стварима. Коста Костић говорећи о Крушеву и предузимљивости Крушевљана наводи како се у Бечу населило, трговине ради, шест крушевачких трговачких породица. И Битољ и Прилеп снабдевао се робом из Беча. Охрид је слао своје прерађене коже у Беч, а цела се Угарска снабдевала оружјем из Призрена, нарочито пушкама, јер је Призрен онда био оружница Балканског Полуострва.

ВЕЗЕ СА БУГАРСКОМ И ТУРСКОМ

Средином XIX столећа јужносрбијански трговци много су посећивали Узунцево, близу Једрена, које је било једно од главних вашарских места Балканског Полуострва. Јужносрбијанци га називају и пишу по теџтерима »Зуцево«: »На 1849 знати се што узео на Зуцево«. Једренски трговци исто тако често су долазили на чувени приштински панађур који нам је 1812 године лепо описао Антоан Вас, Наполеонов вице-конзул у Приштини.

Велес је много извозио вино и ракију у Бугарску, нарочито у Ђустендил, Радомир, Дупницу и Софију. Приштина и Штип имали су добре трговачке везе са Пловдивом. По софиским и пловдиским улицама често су се кроз прошла столећа виђали каравани прилепских трговаца »натоварени солунским маслинкама, елбасанским зејтином, охридском рибом, скопском леблебијом, а отуда се враћали у Прилеп са пиринчом из Пловдива и Татар-Пазарџика, сировим гвожђем из Самакова и железаријом из Плевне и Софије«.

Још тридесетих година XIX столећа скопски су трговци трговали са Цариградом. Због тога се и једна скопска трговачка кућа називала »Стамболије«, јер је највише трговала са Цариградом. Из Цариграда су скопски трговци набављали манифактурну робу, а извозили чињене коже, пиринач, млечне производе и ситну живу стоку.

ВЕЗЕ СА ФРАНЦУСКОМ И НЕМАЧКОМ

Речено је да је континентални затвор натерао Француску да са Малом Азијом створи непосредан копнени трговачки пут преко Италије, Далмације и Турске. Тога ради Француска је отворила

свој први конзулат у Јужној Србији у Приштини још 1812 године, јер је Приштина важила као главно трговачко стовариште између Цариграда и Сарајева. И после континенталног затвора трговачка веза између Француске и градова Јужне Србије није изумрла. У XIX столећу Битољ се стално снабдева новитетима из Париза. Прилепски трговци имали су обичај да сваке треће године посеђују немачке и француске градове и отуд доносе еспап. Нарочито су радо ишли у Лион. Не мања трговачка веза била је са немачким градовима. Преко Охрида Лајпциг је снабдевао цео Балкан скупocenim кожама. Охриђани су и сами ишли у Лајпциг по сирове коже па их код куће прерађивали, јер је онда кожарство било јако развијено у Охриду, нарочито ћурчиски занат. Преко Охрида Лајпциг се снабдевао из Јужне Србије кожама од куне. 1865 године кожа од куне куповала се у Јужној Србији за 50 гроша. Прилепчани су се снабдевали за свој вашар робом из Минхена и Лајпцига.

ВЕЗЕ СА ГРЧКОМ МАКЕДОНИЈОМ

Док се Београд сматра као главна капија Средње Европе за Балканско Полуострво, Солун се узима као јужна приморска капија Балканског Полуострва. Свој прави трговачки значај Солун и пут Солун—Београд добија крајем XVIII и у XIX столећу, прокопавањем Суецког канала и изграђивањем железничке мреже моравско-вардарском долином, јер је тај пут најкраћа и најбоља веза између Европе и Азије. До изграђивања поменуте железнице јужно-србијански трговци ишли су на сезонску трговину у Солун, нарочито на серски сајам и тамо набављали сву манифактурну робу. Из фактура се види да су исте године ишли и у Серез и у Солун. Седамдесетих година прошлога столећа у трговачким архивима из Јужне Србије помињу се више серских трговачких фирми, од којих јужносрбијански трговци набављају еспап: Христо Ђорђе-Крклија, Јусеф Соломон, Мустафа Чолак — јорганџија, Јован Папастанђу, Михајло Чекрдек и други. У Серезу се помињу неколико солунских трговачких фирми, а изгледа да су то њихове филијале или су пак сезонски дошли на серски сајам, јер док се на пр. у Солуну помиње трговина Мушона Бенсуса, у Серезу имамо Исака Бенсуса.

До железнице ишло се караванима у Серез и Солун, а Скопље и Велес слали су Солуну жито, брашно и коже Вардаром чамцима и сплавовима. Железница је прекинула каравански и тај трговачко—водени саобраћај, а истовремено и трговину између Јужне Србије и Сереза. Од тада сав извоз и увоз Јужне Србије сконцентрисан је на Солун. Скопље, Приштина, Вучитрн снабдеваху се колонијалном робом директно из Солуна. Призрен је набављао енглеску робу из Солуна, а Ђевђелија, у другој половини XIX столећа, сву производњу свилених чаура извозила је у Солун. До окупације Босне и Херцеговине, Нови Пазар је посредовао у трговини између Солуна и Сарајева. Али од свих градова Јужне Србије

Битољ је имао најразвијенију извозну и увозну трговину са Солуном. Све сировине и производе које је Битољ скупљао у Јужној Србији извозио је преко Солуна у иностранство, па чак у Малу Азију и Египат.

ВЕЗЕ СА АЛБАНИЈОМ И ИТАЛИЈОМ

Средњовековни скадарско-призренски пут задржао је своју важност све до друге половине XIX столећа, али у другој половини он постаје несигуран, те се и трговински значај његов почео гасити. До друге половине XIX столећа сва транзитна трговина између Албаније и унутрашњости Балканског Полуострва вршила се преко Призрена. Интересантна је ствар да се у свима трговачким тефтерима, разних трговачких кућа из разних трговачких места Јужне Србије, које сам прегледао, година 1850 бележи као последња година трговања са Скадром: „Знати се у Скадар 1850 узех у Чуреа». После те године, јужносрбијански трговци не иду по еспап у Скадар. Од еспапа куповало се: памук, фесови, широко хасе (без), пређа, стипса, нишадор, калај, сапун, кава («Каву ока 121 по 9,15 гроша 1104,5»). Скадарски трговци долазили су на новопазарски (митровдански) вапашар и приштински панађур. Јужна Србија трговала је са Скадром кожама, вуном и воском. Када је железница везала Косово за Солун престадоше и све трговачке везе косовских градова са приморском Албанијом.

Преко Драча, Јужна Србија трговала је са Италијом. Шездесетих година XIX столећа Скопље, Велес и Охрид трговали су са Трстом. Скопље је извозило у Трст сушене коже од ситне стоке, а Велес сирове и прерађене коже, сахтијан и ђон. Охрид се из Трста снабдевао колонијалном робом, а битољска чаршија из Млетака.

ВЕЗЕ СА ДУБРОВНИКОМ

Стари трговачки односи између Јужне Србије и Дубровника нису престали ни у XIX столећу. Разуме се да та трговина далеко изостаје иза прошлих столећа, али ипак она се продужава и у XIX столећу до окупације Босне и Херцеговине. Из Јужне Србије су у Дубровник извозили стоку и сточарске и пољопривредне производе: коње, овце, говеда, вуну, коже, масло, восак и др.

ВЕЗЕ СА РУСИЈОМ

Још у првој половини XIX столећа скопски трговци тргују са јужним руским градовима, нарочито Одесом и Кијевом чињеним и сушеним кожама од дивљачи. Неки од њих, ради трговине, остају по неколико година у Русији. Та се трговина још више развија средином XIX столећа. Велики скопски трговац Хаџи Ђорђе Н. К. Поповић добио је руско поданство и требао је постати руски почасни конзул у Скопљу да се томе нису одупрли Турци. Скопски трговци слали су своје синове у Русију на школовање.

КАРАВАНСКИ САОБРАЋАЈ

Најјаснију слику трговине, трговачког промета, трговачких путева и кириџиског саобраћаја на Балканском Полуострву у првој половини XIX столећа добијамо из извештаја лајтнанта Паулића, проконзула аустриског у Босни у доба Наполеоново. Ту видимо да се у Вучитрну сучељавају сви путеви каравана, који долазе са југа Балканског Полуострва, од Сереза и Солуна па иду даље за Сарајево. Пут од Солуна до Вучитрна износио је 70 сати или 35 немачких миља, а пут од Сереза до Вучитрна 75 сати или 37 немачких миља. Пут од Вучитрна до Сарајева износио је 72 сата или

Јорга Мижић-Ћамиловић, угледни трговац из Вучитрна (1835—1921), други седећи, с лева на десно; — трговао је до краја друге половине XIX века са свима главнијим градовима у нашој земљи и иностранству.

36 немачких миља. У Вучитрну се очувало сећање на то стицање многобројних каравана камила са југа и одлажење даље за Сарајево.

Каравани се састављају од 20—50 коња или камила па и више. Караване предводи кириџибаша (старешина), а чува наоружана пратња. Каравани се лагано крећу, од хана до хана. Ти ханови су праве мале тврђаве и каравани се труде да их акшам затекне у таквом хану. У Вучитрну као стецишту каравана за пут у Сарајево било је у првој половини XIX столећа неколико оваквих ханова, а нарочито је био познат Демир-хан (гвоздени хан), те се по њему сада зове један крај Вучитрна Демеран-махала.

На »памучном путу« од Солуна до Сарајева за време континенталне блокаде кириџије су наплаћивали за један товар 180 гроша, а 1852 године из Скопља до Сарајева плаћало се на товар 90 гроша.

Последњи примерци од негдашњих каравана камила у Јужној Србији били су у Струмици до пре неколико година. Породица Камиларевића имала је десетину грла камила, којима је преносила еспап између Удова и Струмице. 1930 године Камиларевићи су продали те камиле једном чешком циркусу, који је путовао по Јужној Србији. Породица Камиларевића родом је из Дојрана, а од старине се бавила кириџилуком и држала камиле, по чему је и надимак добила.

Караван камила породице Камиларевића, који је до 1930 преносио трговачку робу од станице Удово до Струмице (48 км).

НОВАЦ

До XIX stoleћа рачунало се у Јужној Србији на аспре, акче (то је сребрн ситан новац који је вредео трећину паре), а од XIX stoleћа на грошеве. У Јужној Србији у XIX stoleћу била је у оптицају турска и страна монета. Најмањи делови од гроша јесу паре, а један грош, као новчана јединица, има четрдесет пара. Делови од гроша били су од сребра, бакра, плеха и никла. *Мангр* (бакарни новац од 2 паре), *пола металика* (бакарни од 5 државних или 6 чаршиских пара), *металик* (плехани од 10 или 12 пара), *пола коџче мале* (сребрн новац од $1\frac{1}{2}$ гроша тј. 2 металика).

Грош је био од бакра, никла и сребра; сребрни грош звао се *коџча мала*. *Пуља* звао се плехани новац, вредео је $1\frac{1}{2}$ гроша.

Койча велика (сребрн новац од 2 гроша), *черек меџедија* (сребрн новац од 5 гроша), *џола беле меџедије* (сребрн новац од 10 гроша) и сребрна или бела *меџедија* (сребрн новац од 20 гроша). *Черек жуџије меџедије* или *лире* (златан новац од 25 зл. гроша), *џола лире* (златан новац од 50 зл. гроша), *жуџа меџедија* или *лира* (златан новац од 100 зл. гроша) и *џейолирка* (500 златних гроша).

Сем поменутог новца из теџтера и фактура јужносрбијанских трговаца које сам проучио види се да су у Јужној Србији курсирале још и друге врсте турског и страног новца на пр.: *мендуија* (20,20 гроша), тј. 20¹/₂, *моралија* (20 гроша), *махмудија* (80 гроша), *џола махмудије* (35 гроша), *џола сџамболије* (?), *игрмилук* (20 гроша), *бауима* (52,20 гроша), *диреклија* (10 гроша), *урубија* (20 гроша), *каима* (тј. банкнота од 10 гроша), *алџилук* (6 гроша), *беџилук* (5 гроша), *џванџика* (3,20 гроша), *џола џванџике* (1,30 гроша), *черкез* (3 гроша), *џалир* (10 гроша), *дукаџи* (54 гроша), *маџар минаџ* (63 гроша), *минаџ* (63 гроша), *џесарски дукаџи* (53 гроша), *каранџан* (1 пара), *рубља жуџа* (110 гроша), *рубља сребрна* (17,20 гроша).

У Јужној Србији у овом добу постајала је двојака вредност новца: једна чарписка, а друга државна. Рачунање по курсу државне касе или златно важење називало се »ниске паре«, »долне паре«, »од среде паре«, »доњи есап«, а рачунање по чарпиској вредности називало се »високе паре«, »горње паре«, »наше чарписке паре«, »горњи есап«. По доњем курсу, односно државном, плаћао се порез и остале државне дажбине, исплате и уплате у банци и уопште на државној каси. Чарписки курс или горњи курс важио је у вароши, чаршији. По државном златном курсу вредност жуте меџедије (лире) је 100 гроша, а беле меџедије (сребрне) 19 гроша, по чарписком жута меџедија је вредела 124 гроша, а бела 23 гроша.

Рачунање новчане вредности није било исто у свима крајевима Јужне Србије. Вредност гроша, беле меџедије и њених делова у чаршији једног места или краја управљало се према вредности коју има лира у том крају. Чим се жутој меџедији (лири) да већа вредност, одмах и бела (сребрна) меџедија и грош добијају, сразмерно вредности лире, већу вредност.

У Солуну сем златног важења (лира 100 златних гроша) рачунала се лира у 102,5 златних гроша; бела меџедија по првом курсу (лира 100 зл. гр.) вреди 18,5 гроша, по другом 19 гроша.

У Цариграду и Битољу рачунала се лира у 108 гроша, а бела меџедија према томе у 20 гроша; у Скопљу се турска лира рачунала у 124 гроша а бела меџедија у 23 гроша; у Дојрану турска лира рачунала се у 154 гроша, стога је тамо бела меџедија ишла 28,5 гроша, итд.

Курс чарписки према државном, златном, није био у једном крају увек исти. 1881 године 1 грош златног курса вредео је на Косову 1,25 чарписког: »Долне паре гроша 64 горње чарписке чини гроша 80«, а 1886 године 1 грош на државној каси рачуна се у 1,20 гроша чарписких: »Ниске 46 паре чарписке 55,20«.

Приликом куповања робе »на ангро« био је курс лире и дуката различит. За једну се врсту робе лира рачунала 100 гроша, а за друге врсте робе 105, 106, 120, (дукат 62), 125 (дукат 64), 132 (дукат 68), 145, 148 и 150 гроша.

По коме ће курсу трговац робу купити зависило је од погодбе између трговца и великопродавца, а и од врсте робе. Јоргани су се на пр. у Солуну куповали само за лиру, у вредности од 154 гроша. Према вредности која се да лири спуштала се или дизала и цена роби, те се често све сводило на исто тј. било да се купила роба за лиру у 160 гроша или за лиру у 150 гроша.

У кнез-Милошевој Србији такође је постојала двојака вредност новца, само што се тамо чаршиски курс називао цариградски, а државни (златни) цесарски, и то 1 цесарски грош за 2 чаршиска—цариградска. Сем ових врста новаца, које сам поменуо, било је још и других, који су циркулисали у Јужној Србији у XIX столећу. Већину врста овог новца можемо и данас видети у Јужној Србији, нарочито на Косову, јер је код народа очуван као накит.

Како овај златни и сребрни новац из дана у дан све више нестаје, јер га кујунције топе као старо злато и сребро за израду разних кујунциских предмета, требало би прикупити све врсте тога новца, докле га још има и докле је још у народу у сећању његова номенклатура, јер је за историју трговине нарочито важно и познавање те разноврсне турске и стране монете, која се тада налазила овамо у саобраћају. Да је ово потребно извршити што пре доказ је и тај што се за неке врсте новаца, које се у трговачким тефтерима помињу педесетих и шездесетих година прошлога столећа, сада више не зна. И у стручној литератури се не могу наћи за њих подаци, јер су неке врсте турског и страног новца добијале овде, у Јужној Србији, локални назив и под тим су именом једино и познати били.

ЛИТЕРАТУРА

Коста Костић, Наши нови градови на Југу. Београд 1922 (С. к. з.); Д-р Јов. Хаџи Васиљевић, Скопска индустрија и трговина и скопски трговци у XIX веку. Београд 1935; Д-р Јевто Дедијер, Нова Србија. Београд 1913 (С. к. з.); В. Кнчов, Град Скопље. Софија 1898 (на бугарском); В. Кнчов, »Велес«. Софија 1892 (на бугарском); Мих. Гавриловић, Исписи (I књ. стр. 346, 382, 578, 631, 636, 650, 661, 663, 665, 807); Ст. Новаковић, Извештаји А. Васа (Споменик XXXI); Де Гамеров извештај о путу Солун—Сарајево (Споменик XXXI); Д-р В. Поповић, Трговина Будимлића (Народна старина, XIV); Д-р В. Поповић, Трговина и промет Босне у Наполеово доба (Споменик LXIX); Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље. Београд; М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије. Београд 1901.

При обради ове мале радње, горњу литературу писац је допунио и грађом из трговачких архива јужносрбијанских трговаца XIX столећа, која је до сада била непозната и непроучена.

3) ТРГОВИНА, ЗАНАТСТВО, ИНДУСТРИЈА, КРЕДИТНЕ УСТАНОВЕ ОД 1875 ДО 1937 ГОДИНЕ

ОД МИЛАНА ЧЕМЕРИКИЋА

Градска радиност у Јужној Србији налази се у пуном превирању; у њој се данас укршта и преплиће старо и ново, те се тако добијају интересантни облици рада и привређивања, пуни шаревила, разноврсности и контраста. Наслеђене су навике и низ појава које су дубоко укоренење код становништва ове области, иначе тако разнородног по традицијама, по вери и по обичајима, али су, после ослобођења, дошли и нови облици, који постепено мењају људе и њихове методе рада, и делимице им дају физиономију модерног пословања. Слобода коју је донела победоносна Србија, створила је нове услове за економско развијање, поставивши, у исто доба, и безброј дотле непознатих проблема.

Двадесет и пет година, рачунајући ту и трајање светскога рата, претставља релативно кратак период у животу ове области, да би се за то време могао коренито изменити социјални и културни степен њеног тако шароликог становништва. Примитивност и сиромаштво које смо наследили, били су оптерећени вековним немаром турске администрације. У пољопривреди је владао више мање средњевековни режим; војничко-полициска држава, као што је била Турска Царевина, показивала је пуну равнодушност према свима друштвеним и привредним проблемима својих поданика; недостатак личне и имовне безбедности кочио је сваку иницијативу, која би тежила бољитку или напретку. При таквом стању ствари није се ни могло говорити о некој напредној трговини или занатству, ни о оснивању индустријских предузећа, нити пак о стварању кредитних установа.

При свем том, у току последњих педесет година пре ослобођења, извршене су у Турској извесне промене, које су од велике важности не само за привредни развој Јужне Србије пре ослобођења него и после ослобођења. Епохална 1912 година затекла је ове крајеве у трансформацији примитивне у новчану привреду, с остацима из далеке прошлости и са доприносом нове активности, у којој је Солун одиграо најважнију улогу. Нов стваралачки дух Србије местимице ће оставити започету еволуцију, али ће унети и пуно полета у организовање нових и савршенијих облика при-

вредне активности. Ради илустрације напретка који је извршен после ослобођења, потребно је изнети, макар и у краћим потезима, главне моменте из непосредне прошлости, чије појаве трају до данас, те тако повезати старо и ново, јер све то чини у неку руку нераздвојну целину у данашњем стању трговине, занатства, индустрије и кредита.

Ова разлагања односиће се дакле, на два периода, од којих ће први обухватати време од 1875 до 1912, а други од 1912 до 1937 године.

А. УОЧИ ОСЛОБОЂЕЊА (1875—1912)

1. Преоријентација саобраћаја. — До краја треће четврти XIX века размена добара на Балкану вршена је у знатно суженом обиму, са примитивним транспортним средствима и, углавном, у хоризонталном правцу. У Јужну Србију продирало се попречним прилазима са запада и с истока. То су већ познати путови и стазе, који су полазили са јадранског прибрежја, из Сплита, Дубровника, Скадра и Драча. У ове луке се усредсређивала роба западних земаља; Венеције међу осталима, намењена балканском потрошачу, као што су извесне сировине, пољопривредни, сточарски и други производи, уколико их је било у сувишку, ишле тим правцем у циљу извоза. Поред ове западне, главне, оријентације трговачког промета, и с истока, из Сереза, Једрена и Цариграда, полазили су више мање попречни путови, којима је преношена, на коњима или на камилама, роба источног порекла. Ти западни и источни путови, са полазним тачкама на Јадрану или на Леванту, укрштали су се у унутрашњим центрима Балканскога Полуострва, и тамо се вршила размена добара. Једно од важнијих места такве трговине било је Скопље, са главним тржиштем у Куршумли-Хану. Разни градови и вароши кроз које су пролазили ови путови сачињавали су, тако исто, важне етапе за трговачки промет.

Тај и такав смер попречних саобраћајних веза запад—исток у основи је измењен изградњом железничке мреже у европској Турској, са Солуном као полазном тачком. У погледу на територију Јужне Србије, те нове, модерне, везе узеле су изразито уздужни правац југ—север, из Солуна за Скопље и Косовску Митровицу, доцније и за Ристовац, или из Солуна за Битољ. Преоријентација саобраћаја изазива померања у многим странама привредног живота. На место коњских и камилских каравана, долази локомотива са вагонима; на место малих, збирних јадранских лука, улази у покрет један велики беломорски залив; на место попречних путова, долазе уздужни. Солун је и раније, у доста ограниченом обиму, свакојако, играо улогу у промету са Повардарјем. Пут дуж Вардара једва је био пролазан, а роба (житарице, дрво) углавном је транспортована за Солун шајкама и сплавовима на Вардару и његовој притоци, Црној Реци. Најсеверније место одакле су полазиле шајке за Солун био је Велес. Иначе је редован саобраћај вршен преко Струмице. Али није прошло много година од подизања вардарске железничке пруге, а он се већ афирмирао као велика ме-

тропола, према којој ће струјати сав промет једне простране области. Срећно везан поморским саобраћајем међународног значаја с европским и азиским истоком, афричком обалом и свима приморским западним земљама, Солун ће постати огроман центар, који ће приближити унутрашњост Балкана новом и широком свету и довести их до међусобне врло живе размене добара.

Прелазом промета на Балкану са Јадрана на Бело Море, сама трговина добија извесна нова обележја средоземнога типа, која ће без сумње носити печат солунски. Настањен, поред Турака, који су се врло мало бавили трговином, многобројним Јеврејима шпанскога порекла, Грцима, Јерменима, Французима, Италијанима и другим народима, Солун је уживао већу слободу, личну и имовну безбедност, него и једна друга варош у европској Турској. Странци су нарочито били фаворизовани због капитулација које су уживали. Богат капиталом и трговачким искуством, са вековним трговачким традицијама и поморским везама, такав Солун је био предодређен да, у новоствореним приликама, узме у своје руке вођство целокупне привредне делатности европске Турске. Никада у својој вековној историји он није имао толики значај, нити је икада играо такву улогу, као у овом периоду од 1875—1912.

Главна улога Солуна, у економском погледу, јесте чисто посредничка. Он није сам ништа производио. Увозио је индустријску робу из страних земаља и налазио јој је пласман у хинтерланду, као што је увозио сировине из унутрашњости Балкана, да би их продавао иностранству. За то је употребио своја банкарска предузећа, велике своје трговачке куће, агентуре, комисионарске радње, поморска предузећа и њихова заступништва.

Захваљујући железничкој линији, трговачки путници и читаво јато разних агената почели су да крстаре по целом подручју, да продају, да купују, да наплаћују. Велики магацини солунски постепено примају производе Јужне Србије: житарице, пасуљ, памук, опијум и маково семе, сусам, воће, свилене чауре, ужарију, кожу, вуну, восак, сир, дрво, руду (антимон и хром) и све што је могло да нађе прођу. Пшеници и јечму ће се пронаћи и нова тржишта на западу, до Анверса, Ротердама, Хамбурга.

Истовремено када се земаљски производи из унутрашњости дренирају према Солуну, солунски трговци продају колонијалну, индустријску и другу робу, коју су набавили из иностранства, становништву целог залеђа, и у том погледу он остаје без конкуренције ма којег другог тржишта. Истина, куповна моћ света у унутрашњости није била велика, али су потребе биле осетне за свим и свачим, пошто се у њој није ништа фабриковало. Зато је та увозна трговина добила широке размере, не само у неопходном колонијалу, него у свима потребама живота; поред соли, шећера, кафе, петролеума, увозила се сва мануфактурна роба, гвожђе и сви његови производи, алати, машине, стакларија, лампе, до свећа, као и сва ситничарска и ниренбершка роба најразноврснијег порекла. Многе фабрике у иностраним земљама специјализирале су се биле у изради артикала који су одговарали укусу Истока, па и Јужне

Србије, која се, као потрошач, ни по чему није разликовала од осталог Истока. Разуме се по себи да је, и ако не првокласна, таква роба била јевтина и приступачна куповној моћи самога становништва.

2. Структура тржишта. — Овако организована трговина изазвала је неминовно промене у начину рада и живота код света у солунском залеђу. У почетку већи, а доцније и мањи трговци, почињу да одлазе у Солун по еспац, или да продају робу коју су сакупили на локалним тржиштима. Отуда везе постају све јаче и и све присније. У већим местима, у Битољу, касније у Скопљу, почињу се оснивати радње које су у уској вези са солунским великим радњама.

Цинцари ће — поред врло малог броја Грка који су живели у унутрашњости — бити први који ће се прилагодити новом начину трговања. То је посве разумљиво, кад се узме у обзир вековни афинитет између њих и Грка, не само по вери, него и по култури. Непосредно суседство Грка и Цинцара деловало је на њих толико да су се почели сматрати једним народом; није било Цинцарина који се у исто доба није осећао Грком, који није говорио грчки, и који грчку културу није сматрао својом. Међу солунским Грцима било их је врло много цинцарског порекла, и кад је Солун отпочео своју пенетрацију, ништа није било природније него да се ти Грци, у својим трговачким пословима, наслоне првенствено на ове своје људе, који су им по менталитету, по начину живота, и по аспирацијама чак били најближи.

Напоредо са Цинцарима иду и Јевреји, чије су колоније биле знатне у већим центрима у унутрашњости Балкана. Њих је било још и раније, а погдеде, од саме сеобе шпанских Јевреја. У знатном броју су живели у Битољу, у Скопљу, у Штипу, у Приштини, чак и у Новом Пазару. Онако исто као што су солунски Грци нашли Цинцаре, Јевреји су, сасвим нормално, нашли своје помагаче у Јеврејима из унутрашњости, који су се, иначе, од увек бавили највише трговином.

Међутим постепено и остали, нарочито Срби, улазе у ток солунског начина пословања, и навикавају се на њега. Патријархални по својим традицијама, али у исто доба и вешти у трговању, они се све више приближују солунском посреднику. У солунском начину трговања поверење игра једну од главних улога. Роба се добија на кредит без писмена, без формалних обавеза. Новац се шаље по случајном путнику, без потврда. Често комисионер постаје и књиговођа свога комитента у унутрашњости: обрачун се врши или кад трговац из унутрашњости оде у Солун, или кад таксилдар (наплатач, агент) дође у унутрашњост. Дешавају се и неспоразуми због рђаве мере или због експедиције еспапа који не одговара поруџбини, или због других разлога, али се ти неспоразуми најчешће решавају посве пријатељски, попуштањем и признавањем разлике. Наш човек је врло брзо ушао и у мане солунског трговања, специјално у оријенталско цењкање и извесну несолидност, али је успевао често да их се сачува, а и да наметне погдекад и свој

морал и свој начин схватања. Док су у Солуну стечајеви и пожари играли знатну улогу у ликвидацији послова, дотле се у унутрашњости не бележе те и такве методе, пошто је наш човек од увек сматрао да се само пошћеним и часним радом може достојно привређивати.

Солунска епоха, на тај начин, оставља дубље трагове на унутрашњој структури наших тржишта. Раније започета диференцијација између трговине и заната наставља се бржим темпом, и занати све више, али не и потпуно, постају радње производног карактера. Настаје и извесно диференцирање у трговачким гранама, те се јављају чисто мануфактурне, ситничарске, стакларске, гвожђарске, и друге радње, док у мањим местима трговачке радње задржавају свој мешовити облик од »лана до клободана«, који одговара више степену патријархалне привреде и потрошачких навика. Стварају се и нове радње, житарске, комисионарске, шпедитерске. Пред навалом јевтине индустријске робе, коју солунски посредник успева да уведе на наша тржишта, занати и кућна радиност, варошка као и сеоска, улазе у фазу опадања, те фабрички артикал све више замењује домаћу израђевину. Овде ваља нарочито нагласити да је процес брзог потискивања занатства и кућне радиности од стране фабричних производа долазио поглавито од познате чињенице да Турска није водила готово никакву економску политику, и да је држала широко отворена врата сваком туђем готовом производу, који је, уз то, плаћао минималну царину од 5,8 и, у последње време, 11% од вредности робе (*ad valorem*). Отсуство сваке домаће индустрије, огроман утицај, ако не и притисак, који су вршиле стране земље, нарочито у економском погледу, као и финансиска зависност Турске од тих индустријских земаља, нису ни могли дати друге резултате него преплављивање тржишта сваковрсним израђевинама страног порекла, које су постепено замењивале и оне домаће израђевине које су биле у локалној потрошњи или у кућној употреби.

И навике се мењају. Место луча и лојаница јављају се лампа и петролеј; платно и сукно кућне израде замењују тканине индустријског порекла; природне боје се напуштају пред анилинским; примитивни алати се замењују фабричним; оно што је у своје доба сматрано луксузом постаје обична потреба и за шире масе, итд. Цела солунска епоха је испуњена тим непрестаним променама, и даје слику видљиве еволуције, која, силом прилика, подиже културни живот становништва за степен више, ма да не свуда ни у подједнакој мери.

Солунско продирање изменило је у многоне важност дотадањих локалних тржишта. Струмица, Ђевђелија и крајеви Повардарја до Демир-Капије постали су нека врста предграђа Солуна. Битољ се претворио у врло важан транзитни центар не само за наше југо-западне области, Ресан, Охрид, Дебар, него и за целу средњу и јужну Албанију, са Корчом и Елбасаном као споредним центрима. Прилеп је још и пре тога изгубио свој значај кад је његов панађур био на великом гласу, и постао је само локални центар

једног дела Пелагоније и оближњих планинских насеља. Велес је опадао, а Скопље је полако, али постепено расло. На Косову се дешава да Приштина губи, док се поред пруге развијају нова чисто трговачка насеља: Феризовић (Урошевац) и Косовска Митровица. Ово последње безначајно место постаје крајња железничка станица, и као таква, прима у се сав промет Новопазарског Санџака и Метохије. Призрен, који је вековима играо тако важну улогу на скадарском путу, и у трговини са јадранском обалом, стагнира, па онда опада, приморан сада да живи од своје уже непосредне околине, која се простирала тада до миридитских планина, према западу. Куманово, раније омањи локални центар жеглиговске висоравни, отима се од како је везан железничком линијом, и шири свој утицај према истоку, обухватајући Криву Паланку и Кратово.

Прегруписавање центара изазива и промену осталих комуникација. Неки ће стари путови задржати своју важност, као део Виа Игнатије, од Битоља на запад; други ће се ломити или напуштати услед нових граница од 1878 године. Тако између Санџака и Босне и Херцеговине искидаће се везе, на Ристовцу ће се прекинути пут Ниш—Врање—Скопље, као што ће се затворити граница на истоку према новој Бугарској. Стари пут из Скопља за Призрен, дуж Црног Дрима, престаће да буде оно што је некада био, те ће у ово време њиме ићи само малобројни коњски каравани са морском сољу, катраном, сувом рибом и маслиновим зејтином.

3. Солунска пенетрација и унутрашњост. — Привредно законодавство у Турској било је посве неразвијено, и уколико га је било, оно је било слаб извод из иностраних кодекса. Пред крај XIX века, Турска ће увести италијански трговачки закон, али ће се он примењивати искључиво у великим трговачким центрима. Најчешће се дешавало пак да су у великим поморским центрима владали трговачки обичаји који нису имали подлоге у турском законодавству, али који су се поштовали као и законски прописи. Формирању оваквог уобичајеног права доприносили су највише инострана законодавства, која су се, због капитулационих привилегија, примењивала у разним споровима у страним консулатима, код којих су постојали нарочити судови. У унутрашњости, од свега тога није било ни трага, и привредне законске норме једва су биле познате. Посматрач се могао само чудити да су у том погледу могле да постоје тако уочљиве велике разлике између појединих места у истој области. Солун је изгледао да се налази у другој и другојаче уређеној држави према Штипу или Приштини, на пример, где је судио кадија, на основу шеријатских законских прописа.

И у професионалним организацијама је било разлике. Док су у унутрашњости постојали еснафи са старовремским обичајима, дотле је у Солуну постојала трговачка комора, уређена на савременој основи, и са широким правима. Сами еснафи у унутрашњости су еволуирали напореда са диференцијацијом у занимањима. Они су се, између осталог, бавили оспособљавањем подмлатка, проглашавањем шегрта за калфе, а калфе за мајстора, помагањем

сиромашних припадника еснафа, старањем о црквама и манастирима, а по гдекад и кредитирањем. Стручних школа није било у целој провинцији, док су у Солуну осниване врло добро уређене стране школе трговачког смера, у којима је и наставни језик био увек стран, поглавито француски.

Интересантно је забележити да ни у просветној политици појединих народности, није било тежњи да се отварају стручне школе. Као изузетак можемо навести да је у Призрену српска виша основна школа (грађанска) имала смер трговачки, а доцније је отворена и нижа трговачка школа. У Скопљу је постојала српска женска занатска школа, (у згради на чијим је ратним рушевинама подигнут Просветни дом). Ислахана је била, доиста, занатска школа за цео косовски вилајет, али је она имала више социјални карактер, да оспособи за живот сироту и напуштену децу. Једино је у Битољу било нешто боље, захваљујући школама католичке мисије, које су имале делимице и трговачку наставу.

Ново време је полако лабавило раније корпорациске, еснафске стеге, али у исто време нису увођени никакви законски прописи који би нормализовали право на рад. Трговцем је могао постати свако, без обзира на његову општу или стручну спрему. Карактеристично је да се у »солунској епохи« нарочито повећао број трговачких радњи. У том правцу су деловале комбиновано разне чињенице: потреба солунских трговаца за новим посредницима који ће њихову робу пласирати, и извесна психолошка промена код варошког муслиманског живља да, поред свог пољског имања, ради као допуну и други посао, наиме да има и дућан, најчешће бакалницу, за који није ни била потребна нека нарочита спрема, а ни велики капитал. Гомилање радњи у варошима изазвала је још и позната појава у турско доба да су се многи сељаци, да би избегли зулуме и несигурност на селу, склањали у градове, па су, често, уз пољске радове, радили и ситне трговачке послове, а био је знатан број и оних који су замењивали, по сеоби у град, пољопривредну градском привредом.

Утицај солунске пенетрације нарочито ће се осећати у градовима кроз које пролази железничка линија; остала места ће осећати тај утицај некако доцније, и то непосредно, преко оних центара која им служе као излаз на железничку линију. Отуда је тај утицај и неједнак, интензивнији код првих, а слабији код других. У погледу пољопривредне производње, места на прузи постају у неку руку збирна за непосредну околину коју опслужују, и она имају прекупце који ће сабране производе слати даље за Солун. Што се пак тиче увозне трговине, солунски трговац је успевао да елиминира углавном посреднике у местима са железничком везом, и да стигне директно до локалног трговца удаљеног од железничке пруге, па да њему шаље робу непосредно, преко свога шпедитера. Уосталом, видели смо да је у Солун ишао по еспап не само већи трговац из места на прузи, него и онај мањи, из дубље унутрашњости. На тај начин су онемогућене у већим центрима у унутрашњости радње на велико, које би снабдевале мање потрошачке цен-

тре, јер је Солун задржао за себе готово искључиво право продаје на велико. Од овога је једино чинио изузетак Битољ, чији је реон привредне активности био простран, те је он успео да створи и своје магацине одакле ће се роба упућивати даље за Албанију.

Овај већи или мањи утицај солунскога тржишта на поједине крајеве у унутрашњости објашњава се и чињеницом да турска управа није успевала да подједнако обезбеди личну и имовну сигурност у свима областима свога подручја. Имало је крајева где је та безбедност била јача, док је у другим владала анархија, негде пуна, а негде ублажена. Солунски трговац се осећао поглавито онде где је био сигуран и обезбеђен; за даља места је тражио посредника. Западне планинске области европске Турске, онде где је преовлађивао арнаутски елеменат, биле су у сталном немиру и метежу, и сасвим је природно да се није могла показивати привредна активност ширих размера тамо где није било реда ни поретка.

У областима где је царовала анархија било је врло мало промета: конзервативно становништво није осећало потребе за бољитком, и живело је махом у свом затвореном кругу, задовољавајући се својом примитивном привредом. Имало је крајева којима ни у том примитивном начину живота становништво није могло обезбедити себи егзистенцију. Отуда се подвлачи тамо, с једне стране, пљачкашка индустрија, код ратоборних арнаутских племена дуж Црнога Дрима, а, с друге стране, печалбарство, одлазак у туђину појединаца и група, у циљу зараде, код мирног становништва, коме родна грудa није могла пружити ни најосновније услове за одржање живота.

Пљачкашка индустрија је практикована систематски све до ослобођења, а трагови су јој се осећали и доцније, док се наша државна власт није организовала да је успешно и за увек сузбије. Пределу који су били предмет тог анархичног начина »привређивања« налазили су се дуж данашње албанске границе. То су предели где је с једне стране највише развијено сточарство и одакле се у исто доба највише регрутују печалбари.

Сточарство и печалбарство су нарочити начини привређивања, који карактеришу планинске и сиромашне крајеве Јужне Србије. Сопственици многобројних стада оваца (ћаје) нису били само одгајивачи оваца, него и трговци. При сеоби из топлих предела у планинске, они су куповали у приморским градовима робу за летњу сезону, и на својим коњима, који су пратили стадо у покрету, преносили је у своја нова пребивалишта. Они се нису задовољавали само количином робе која им је била потребна, него су куповали и за препродају становницима или сточарима који се нису селили. Овај начин трговања трајао је све до ослобођења, када су, услед нових граничних линија према Грчкој, онемогућене те сезонске сеобе са летњих на зимске испаше и обратно.

И печалбарство, ма да првенствено социјална појава, имало је свога удела у трансформацији извесних навика. У доба које нас занима, печалбарима је био отворен сав Исток. Они су ишли

трбухом за крухом по целој европској Турској, затим у Цариград, у Смирну, у Египат, у Румунију, Србију, Бугарску, па чак до јужне Русије, док нису дошле на ред и преко-океанске земље. То су махом зидари или обични радници. Додир између печалбара, ма где они били, и старог огњишта, био је увек врло жив. Неки су се враћали после кратког времена печалбарења у свој родни крај са стеченим новцем, да опет пођу на пут. Таквих је било највише. Други су се бавили у туђини дужи низ година, и редовно слали својим кућама зарађени новац, преко специјалних путника, сајација, док није ушао у употребу и чек као исплатно средство. Неки су, најзад, остајали и дефинитивно у туђем свету, где су успевали да створе себи уносна занимања. Тај стални саобраћај између куће и печалбара није остајао без утицаја и на навике, које су се и несвесно преносиле и на родни крај, и поред свега конзерватизма печалбара да остану верни обичајима места одакле су полазили. У вези са печалбарством развила су се и посебна занимања: они који су давали новац за пут, агенти за исељавање, или они који су мењали послати новац или чекове. Прилив новца из туђине оживљавао је привреду и повећавао је куповну моћ печалбарских породица.

4. Кредит и кредитне установе. — У току солунске епохе, Турска је некако успела да више мање уједначи и стабилизује свој новац, на основи биметализма (злато и сребро), са ситним, акцесорним, новцем од разних легура. Поред турске лире, најчешће је био у употреби наполеондор, а ређе енглеска и египатска лира. Папирног новца није било у промету, сем ограниченог броја банкнота отоманске банке од 5 лира.

Теориски однос између златне и сребрне вредности је био у правилној размери, 1:15,5 (то јест један килограм злата раван је 15,5 килограма сребра), али у пракси постојале су знатне разлике, с погледом на грош као рачунску јединицу.

Разни течај исте монете означавао је привредну моћ појединих области. У богатијим и прометнијим местима (Цариград, Солун, Смирна) ситан је новац мање цењен док је у привредно неразвијеним местима (Горње Повардарје, Косово, Метохија, Санџак) далеко више, што је сведочило да је стандард живота био далеко нижи онде где је металик имао већу вредност, пошто је новац био ређи, па и скупљи. То је задавало трговцима приличне тешкоће у обрачунавању робе, коју су куповали по једном а продавали по другом течају. Само већи и вештији трговци су водили своје књиге у златним лирама или златним грошевима, док је већина била приморана да их води у текућем, чаршиском грошу. Није било ретких случајева да су Солуњани вешто искоришћавали ову разлику у курсу при продајама или куповинама.

У Солуну су постојале велике банке иностраног капитала, и оне су кредитирале готово искључиво солунског трговца или комисионара. Наши људи су могли уживати банкарски кредит само на ломбард робе смештене у магацинима. Иштире у Солуну, или узјемство солунског посредника. При свем том, трговачко креди-

тирање је вршено доста лако, најчешће по отвореном текућем рачуну, без покрића, на личну вредност, или, што је било ређе, уз сенет (признаница, облигација). Меница није употребљавана ни као обавеза ни као девиза. Кредитирали су се и сами трговци између себе. Интересантно је рећи да се у Солуну преко целе недеље куповало на кредит, а исплата се вршила свега једанпут недељно, и то у петак, који је проглашен даном плаћања, *пагаментно*. Тога дана су се повлачили кредити из банака, да би комисионери и трговци могли одговорити својим обавезама, а дужници из унутрашњости су се увек старали да својим повериоцима пошљу новац дан два пре пагамента, те су и у унутрашњости постојали у неку руку утврђени дани плаћања, који су претходили петку, (према удаљености од Солуна.

Као што смо раније рекли, новац се слао по »прилици« преко путника. Ради лакшег обрачунавања, уведена је и полица (путница), исплатна наредба налик на чек, али без његовог ригорозног текста, а којим су појединци из унутрашњости наређивали исплате на терет својих потраживања код свог банкара или комисионера у Солуну или обратно. И те су полице наплаћиване на дан пагамента; најчешће су вршене разне компензације и вирмани — нека врста клиринга — између разних фирми, које су биле у исто доба на дан пагамента и повериоци и дужници. Овај систем обрачуна и плаћања знатно је олакшавао циркулацију новца, кога није било у изобиљу, и чији је пренос — за разлику од папирног новца — био заиста тежак и неугодан.

Функцију кредитора у унутрашњости вршиле су поједине сарафске радње, које су у основи биле мењачнице. Оне су старога порекла, а у главним местима Јужне Србије биле су махом у рукама Јевреја. Поред сарафа, било је безброј других приватних кредитора, који су позајмљивали новац. То су били рентијери и чифлук-сајбије, трговци и други имућнији људи. Зеленаштво је цветало у пуном јеку. У солунској епоси сами трговци су ређе прибегавали оваквом позајмљивању новца, јер су у Солуну лакше и уз повољније услове могли доћи до кредита код својих комисионера, макар и по цену скупље обрачунате робе коју су куповали. Сем тога, трговци су се помагали међусобним и краткорочним, бескаматним позајмицама, на просто чарписко поверење, без сведока и потврде о узајмљеном новцу. Овде ваља нагласити и јако распрострањено кредитовање села од стране варошких трговаца, који су у току године давали робу сељаку на вересију, с тим да им се он одужи једном, у години, после сабирања летине. Било је често случајева да су овакви трговци давали сељаку у нужди и готов новац. Није тешко замислити како су вођени вересиски тефтери, и са колико се муке имао често сељак да бори да би »измио есап«, и исплатио свој дуг.

Уколико је Солун све јаче продирао у Јужну Србију, утолико се јаче осећала потреба за банкарским установама. Страни капитали који су тако обилато продирали до Солуна, нису имали смелости да се упућују у унутрашњост, где стање ни из далека није одго-

варало сигурности која је владала у Солуну, под окриљем страних застава и капитулације. Прва установа која је почела да врши банкарске послове, ма да није била банка, то је филијала браће Алатини у Скопљу, која је створена била ради извоза земаљских производа. После ње ће доћи и филијала Отоманске банке у Скопљу, с агентима у појединим местима, али се ова велика новчана установа највише бавила пословима за рачун и по налогу турске државне администрације, а ретко, и само у изузетним случајевима, и кредитирањем појединих сарафа и великих трговачких фирми. Интензивност пословања и промењене политичке прилике упутиле су Солунску банку (*Banque de Salonique*) да отвори своју филијалу у Скопљу. То ће бити стварно прва банка која ће радити у Јужној Србији банкарске послове, и олакшати обављање трговине у нешто модернијем смислу речи. Солунска банка ће увести у Скопљу исти начин пословања као и у Солуну: кредит по отвореним текућим рачунима, без покрића или са покрићем у облигацијама, а у изузетном случају, и то врло ретко, са покрићем у хипотекарном имању. Меница ни овде није уведена. Ова ће банка функционисати све до ослобођења, када ће и ликвидирати.

5. Покушаји еманципације, фондови. — Додир унутрашњости са Солуном, завођење релативног реда и поретка у појединим областима где је турска грађанска и војна администрација била јача, и, најзад, многобројне школе које су разне пропаганде отварале, свакојакo је све то скупа деловало да се поред чисто политичке свести развије и извесна привредна свест. То буђење унутрашњости се манифестује у неколико видова. Способнији и богатији људи из провинције покушавају да на самом извору потраже нову срећу. Кукушани, Дојранци, Крушевљани, Штипљани, Прилепчани, Битољци и толики други одлазе у Солун, да тамо раде, али не више само као печалбари, него као занатлије, трговци, комисионери. Солунски мозаик ће добити, на тај начин, и словенске боје, утолико пре што је његова непосредна околина била настављена претежно словенским елементом, те ће се тако успоставити још тешња веза између ове беломорске метрополе и разних места у Јужној Србији.

У унутрашњости запажају се струје за еманципацијом и у привредном погледу. Службени кругови српске политике, као уосталом и грчке и бугарске, апсорбовани су били питањима политичким, црквеним и школским, и били су у сталном међусобном антагонизму. Покушај да се у Скопљу створи 1899 године једно српско трговачко друштво пропао је у самоме почетку, јер је његов иницијатор и будући директор Тома Јовановић био мучки убијен у току стварања друштва. Тешке националне борбе у Повардарју и све већи зулуми турски и арнаутски у западним деловима Јужне Србије, озбиљно су претили пропашћу српском живљу. Деведесетих година, јавља се поред осталог и тежња муслимана, да из српских руку отме трговину. Ова ће тежња постати врло брзо борбена парола против Срба, којима ће се објавити и формалан бојкот: да муслимани купују само код муслимана. И без тог бој-

кота муслиманског, економска моћ српског становништва, колико на селу толико и у градовима, била је у сталном опадању.

Главно питање које су јавни радници били поставили у то доба састојало се у томе да се пронађе начин како да се заустави то видно економско опадање, и како да се створи инструменат који би пружио више отпорне снаге противу агресивности муслиманске. Патило се највише од недостатка кредита. Зеленаши су били разапели своје паучке мреже, у које су, силом прилика, Срби морали да упадају, а највише сељаци — печалбари, који су ишли у далеки свет. Интереси су били невероватни. Није био редак случај

Удеоница фонда цркве св. Ђорђа у Призрену.

— а то знам из личног сазнања, јер сам у то доба, као и остали моји другови, активно радио на привредној еманципацији — да је зајмодавац тражио и добијао један металик дневно за једну узајмљену мецидију, а то је износило годишње ни мање ни више него 110 гроша за узајмљена 23 гроша (400%!).

Решење тог прешног питања кредита није било ни лако ни једноставно. Не само што није било код нашег света капитала, него није било ни могућности да се од турских власти добије дозвола за стварање неке кредитне установе. Банке су биле углавном привилегије странаца у великим центрима Турске. У унутрашњости их није ни могло бити. Помишљало се на еснафске касе, али се брзо увидело да се ни с њима није могло озбиљно рачунати. Најзад

се приступило послу, и то прво у Призрену стварањем једног домаћег друштва на акције. Капитал је одређен на 324.000 гроша (3000 наполеона), а једна акција, на 162 гроша (30 динара у злату), с тим да се уплати за једну годину дана, по три гроша сваке недеље. Доцније, 1908 год. пуштено је друго коло акција од дин. 30.000 (162.000 гроша). Ова установа стављена је под окриље цркве, која је уживала извесне привилегије, и отуда је ово акционарско друштво добило име: Фонд цркве св. Ђорђа, по имену које носи саборна црква у Призрену. Настала је нова тешкоћа: пословни локал. Није се могло изићи јавно, јер је сама установа била таква да о њој

Удеоница Призренске задруге.

Турци нису смели сазнати ништа. Захваљујући предусретљивости руског конзула у Призрену, и то важно питање добило је своје решење: српско акционарско друштво под именом Фонд цркве св. Ђорђа унето је под кров зграде руског консулата, изнад чијих се врата налазио као покровитељ двоглави црни орао! То је било 1 јула 1901 године.

Када је на овај начин пробијен лед, и пронађена формула за оснивање кредитних установа, и друга места ће се постарати да оснују своје »фондове«. У целој Старој Србији су, уосталом, политичко економске прилике биле исте, као и у Призрену, и петогодишњи успех призренског фонда подићи ће дух и створити поверење према оваквим установама. У Пећи се 1907 године оснива

фонд свете Богоматере, чудотворне иконе пећке, с основним капиталом од 270.000 гроша (2500 наполеона). Исте године се оснива у Феризовићу (Урошевцу) слична кредитна установа под именом Фонд цркве св. Уроша са капиталом од 324.000 гроша, а у Приштини, под именом Фонд цркве св. Николе са капиталом од 324.000 гроша. Гњилане, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пљевље ће исто тако добити мале новчане установе своје, те ће се на тај начин, створити читав ланац локалних кредитних завода српских, који ће у најтежим моментима искушења сачувати српски живаљ од пропасти, на коју су га арнаутска анархија и турска искључивост биле осудиле.

Талас ове тежње за привредном еманципацијом прешао је Качаник, и 1908 године основан је у Скопљу Фонд цркве св. Спаса, а у Битољу школски фонд при српској гимназији, с истим смером, да се српском занатлији и малом трговцу, сељаку из околине, као и чиновнику пружи јевтин кредит. Ове две установе су имале много ужи обим пословања, али су ипак карактеристичне за време у које су се појавиле.

На другој основи су створене у Скопљу новчане установе, као што су Грозд, Љубов, Теразије, Братски труд и др. Док су српски фондови ишли под окриље цркве, и носили црквена имена, дотле су ова претежно егзархиска друштва била у вези са трговачким и занатским корпорацијама, еснафима, који су 1905 г. добили извесна права званичног удруживања. Угоститељи су имали завод под именом Грозд, са 620.000 гроша капитала (5000 турских лира), трговци Љубов, са 310.000 гроша, бакали Теразије са 620.000 гроша. Постојала су и друга мања друштва, тако исто професионалног карактера, док, најзад, није створено 1908 друштво Братски труд са капиталом од 1,240.000 гроша, као централна кредитна установа свих егзархиских професионалних удружења у Скопљу. У Скопљу је било образовано и удружење Крушевљана на уделе, те је и оно радило банкарске и трговачке послове под именом *Трајеза ѿон Крусевиѿон*.

6. Друге српске привредне установе. — Унутрашње пословање ових кредитних установа, фондова или друштава није се много разликовало у суштини: главно им је било да дају јевтин кредит. Скопска друштва су била више мање јавна професионална друштва, те су могла вршити и реесконт својих сенета код банака и сарафа, док су српски фондови и даље сачували своје специјално обележје. Они су били уређени по узору на сличне заводе у Србији, а не по солунском типу. Примали су и улоге на штедњу, и многи печалбари, нарочито они из Америке, слали су своје уштеде овим заводима на приплод. Фонд цркве св. Ђорђа је успео да добије још и посебан стални кредит од дин. 20.000 у злату од Народне банке краљевине Србије, а поред тога имао је и улог фонда Симе А. Игуманова, у износу од златних динара 30.000.

Охрабрени успехом свога фонда предузимљиви Призренци су пошли и корак даље у привредној еманципацији. Као што смо видели, главну улогу у трговини са Солуном је играо комисионер.

Око 1905 године, створило се у Солуну једно српско друштво под именом Гига Јакић и Комп., чији су ортаци били најглавнији трговци у Призрену, уз активно учешће фонда св. Ђорђа (30.000 зл. динара). Годину и по дана након стварања овог друштва, оно је добило другу основу, са широким делокругом рада, а под новим именом: Патрногић, Лазић и Комп., командитно друштво на акције. Капитал, чисто призренски, износио је зл. дин. 100.000. Народна банка краљ. Србије дала је овом друштву кредит од златних динара 50.000. а сем тога је оно уживало кредита преко зл. дин. 100.000. код Отоманске и Солунске банке, као и код *банк д' Ори-*

Удеоница трговачке, комисионерске и шпедитерске радње Патрногић, Лазић и Комп. у Скопљу.

јан. Циљ овог новог друштва био је да на солунској пијаци врши посредничку улогу, за рачун трговаца из унутрашњости, и на тај начин да замени комисионерске радње јеврејске, грчке или цинцарске, које су дотле имале мононопол посредништва. Успех је био неочекиван. Ово је командитно друштво постало одмах српски трговачки центар од највећег значаја, јер је окупило око себе све трговце не само из Призрена и Подримља, него и из Метохије, Косова, Новопазарског Санџака, Куманова, Тетова, а делимице и из Повардарја.

После младотурске револуције олакшано је унеколико оснивање трговачких друштава и новчаних завода на акционарској основи. Тако је трговачко друштво у Призрену, основано тајно

1906 године, претворено у јавно, те је 1 јула 1910 г. издало своје акције, чија је номинална вредност износила 540 гроша или 100 динара у злату (на турском 100 франака). Истовремено је било основано и Привредно друштво. Међутим, услед недовољних уплата, акционери и једног и другог друштва су одлучили да ликвидирају, али водећи људи из оба друштва оснивају нов завод под именом Призренска задруга, са капиталом од 100.000 динара у злату (540.000 гроша). Правила ове Задруге потврдиле су турске власти на дан 15 марта 1912 год.

Најзад, вредно је споменути и покушај да се у Скопљу створи и једна српска банкарска установа која би координирала пословање свих појединих српских дотле створених завода и била централни новчани завод са кредитним и трговачким пословањем у ширем опсегу, као круна ранијих напора ка привредној еманципацији Срба у Турској. Та је установа била замишљена као командитно друштво на акције, а на челу њеном имала је бити позната имућна кућа Борисављевића из Нове Вароши. Оснивање ове установе помагала је српска дипломатија, која је примила била на себе улогу да у погодном моменту издејствује од турских власти потребну дозволу. Припреме су вршене увелико, чак су били израђени и штампани статутути. До оснивања није дошло, јер су се примећивали наговештаји о припремама друге врсте, које су устала-сале цео српски народ: стварање балканског савеза и ослободилачки рат.

Економској еманципацији Срба под Турцима допринели су и односи између Србије и Турске последњих година пре балканског рата, а нарочито за време царинског рата између Србије и Аустро-Угарске (1906). Тражећи излаз својим производима који нису више могли ићи на север, Србија је дошла на срећну мисао да излаз нађе на југу, према Солуну. Сусретљивост турске администрације и споразум с оријенталним железницама, отворили су Србији врата Јеџејског Мора. С обзиром на техничке потребе извоза, нарочито стоке, Србија је успела да од кејског друштва у Солуну добије под најам извесно земљиште где су саграђене штале, а кејско друштво је, из својих побуда, подигло велики силос за цераалије. Овај простор на коме су подигнуте српске штале и где је смештен кејски силос биће језгро за установу, после ратова, српске, доцније југословенске слободне зоне у Солуну, која ће примити на себе транзитни увоз и извоз Југославије преко Јеџејског Мора.

У то доба струјања српског извоза кроз Повардарје ка Солуну, настаје врло близак додир између привредника из Србије и Срба под Турцима. И раније су поједини српски грађани живели у Скопљу, Солуну и Битољу, било као просветни радници, било као трговци и занатлије. Један је чак био подигао фабрику пива у Скопљу. Али већи број долази баш у ово доба царинског рата, кад је техника извоза захтевала новчане установе и људе од посла. Београдска задруга и Извозна банка из Београда отвориле су у

1. **Прегруписавања тржишта.** — Срећан исход ратова од 1912—1918 године отворио је Јужној Србији нову епоху напредовања у свима областима јавног и приватног живота, па, сасвим природно, и у развоју трговине, занатства, индустрије и банкарства. Престаће постепено вођство Солуна у привредним питањима. Слобода ће донети нове организације, нове иницијативе; она ће отворити широко поље рада на подизању индустрије; створити погодности за кредит, унети нове начине рада и привређивања, али ће, у исто време, остати бесконачан низ наслеђених навика, метода рада не само од солунске епохе, него још и од времена која су јој претходила.

Промене су ипак врло дубоке. За време солунске епохе изгледало је да је сва Јужна Србија сачињавала једну економску целину коју је време уобличило и усталило. У самој ствари, чим су разбијени оквири, те је Јужна Србија ушла у састав Србије, па с њом заједно у састав Југославије, почињу се одртавати нова економска груписања, и запажати нове оријентације. Растурање бившег солунског подручја дошло је колико политичким током ствари, толико и новим саобраћајним везама које су постављене. Нестанком граничних линија према северу и северо-истоку Јужне Србије, нашле су се заједно територије које су биле отргнуте једне од других. Железничка линија Сарајево—Увац одмах је прихватила северни део Новопазарског Санџака. Изградња ибарског пута, па доцније и железнице Краљево—Косовска Митровица, примила је са своје стране, остатак Санџака као и део Косова и Метохије, и упутила их више мање Београду. Црна Гора, као пасиван крај, привукла је себи Метохију, нарочито после изградње друма кроз Руговску Клисину, преко Чакора, одакле се снабдева житарицама.

Најкарактеристичнији моменат овог прегруписавања претставља, ипак, нова економска јединица са Скопљем као средиштем, на главној вардарско-моравској артерији, отвореној великом саобраћају према југу и према северу. Она ће задржати крајеве који су и раније административно гравитирали Скопљу: Призрен, Приштину, Куманово, Штип, Велес и оба Полога, али ће добити и нове, који му раније нису гравитирали. Постављањем јужне границе према Грчкој, Бевђелија, Струмица, Кавадар, који су били у непосредној зони Солуна, упућују се на север, ка Скопљу. С друге стране, Пелагонија, са Битољем и Прилепом, као и крајеви око Преспанског и Охридског Језера, који су, тако исто, ишли непосредно у Солун, због нових граница према Грчкој и Албанији, прилазе Повардарју и моравско-вардарској артерији. Путови преко Влајнице, Буковика и Бабуне, ускотрачне железнице Градско—Прилеп—Битољ и Скопље—Гостивар—Кичево—Охрид олакшавају ову преоријентацију, коју ће, најзад, довршити и употпунити пруга нормалног колосека Велес—Прилеп—Битољ, као и остали редовни путни и робни саобраћај моторним возилима. Овој централној вардарској области прићи ће током времена и један део преткумановске Србије, са Врањем и Лесковцем. У овој новој економској области извршиће се

уска сарадња попречних и уздужних саобраћајних веза, које ће стварати једну складну целину. Разумљиво је да ће и при повој промени доћи до болних жртава. Подизањем железничке линије нормалног колосека од Скопља до Кочана и од Скопља до Битоља, Велес ће, иако на железничком чвору, изгубити своје залеђе, те ће се морати задовољити у својим трансакцијама својом непосредном околином. Баковица, Призрен, Дебар, због близине повучених

Дом Трговинско-индустриске коморе у Скопљу.

граница према Албанији, опадају безмерно, и постају само најужа тржишта локалног карактера. Највише је осетио Битољ. У солунској епоси, он је био успео да се развије у велики и богат трговачки град, пошто је опслуживао не само своју богату околину, него и простране области средње и јужне Албаније. Повлачење граничних линија према Грчкој и према Албанији, Битољ, иначе

у светском рату град—мученик, изгубио је од раније своје величине, па се ево четврт века прилагођава новим приликама, и упорно и жилаво тражи себи нове путове.

Многе економске промене извршене су после ослобођења без великих потреса. Томе је допринела поступност којом је вршено ново прилагођавање. Ма да је Солун по ослобођењу изгубио економско вођство, његове везе са бившим подручјем нису му прекинуте на пречац. Он је стипцајем прилика, и после ратова, настајио своју улогу у размени добара, како са Јужном тако и са Северном Србијом. За време светског рата, он је био главна база српских и савезничких армија. Пробојем солунског фронта код Ветерника и Доброг Поља, истином, војске су ушле у ослобођену отаџбину, али је Солун остао као снабдевачки центар још за дуги низ година. Познато је да је требало много времена и много напора да се попречне саобраћајне везе у Југославији прилагоде новим приликама и да се јадранске луке, Сушак, Сплит, Метковић, Дубровник, оспособе да приме промет намењен целој земљи. За то време снабдевање је вршено преко Солуна, са врло јаким прометом, кад се узме у обзир та чињеница да су ратови и окупација оставили за собом празнине које је ваљало хитно попуњавати.

Видљив напредак показује тада Скопље. Ту ће се у почетку концентрисати готово сва трговачка делатност Југа, те ће у неку руку Скопље наследили Солун у привредном вођству. Још за време младотурске револуције, Скопље је знатно отскочило и његове везе са Солуном су биле врло присне. И ништа није било природније него да, у новоствореној ситуацији, Скопље искористи свој нови положај. Настаје прилив новог становништва из разних крајева наше земље, и оно расте у значају. Снабдевање робом из Солуна и преко Солуна наставља се, али се одмах запажа тенденција да се Скопље ослободи солунског посредника, и да оно само дође у директан додир са фабрикама или са великим светским кућама. У томе је успело брже него што се мислило. И тако отпочињу у Скопљу трговачки послови већег стила. Роба пролази кроз Солун, али се усредсређује у Скопљу, одакле се растура према потребама. У току првих година после ратова, Скопље доживљује невероватан просперитет, и свој трговачки утицај, шири надалеко, одржавајући врло обимне везе са трговцима преко Ниша до Зајечара и преко Ужица до Сарајева. Сасвим је разумљиво, међутим, да ће се, нормализовањем саобраћаја преко јадранских лука, овај утицај Скопља доцније сузити на праву меру, и ограничити на области које му природно гравитирају.

Напоредо с увозном трговином, Скопље развија своју делатност и с извозом. У повољној коњукутури која је завладала после ратова, пољопривредни, сточарски и други производи тражени су много на средоземним пијацама, те се отуда развила врло жива трговина са Солуном и преко Солуна. У том извозу учествују поглавито Јужна Србија, поред других области Србије, а посредовање се врши преко Скопља. И доцније када су наступиле опште привредне тешкоће, и када се приступило код нас као и код на-

шега суседа контроли у привреди, заштитама и другим сметњама у међународној трговини, Скопље ће задржати ограничене, али ипак знатне везе са Солуном. У погледу на извоз стоке и сточних производа, пасуља и неких других производа, Солун ће *остати* искључива нијаца јужносрбијанска, подразумевајући ту већ и преоријентисани Санџак и Метохију.

2. Привредно законодавство. — Још пре ослобођења, у Србији је било више мање изграђено привредно законодавство. Закон о радњама од 1910 године уоквирио је смернице привредних активности Србије, и, на модернијој основи, уредио је односе у трговини, у занатима и у индустрији.

Кад се узме у обзир да је у Јужној Србији за турско доба било одсуство сваке регуле, онда ће бити разумљиво да Србија није могла да примени своје привредно законодавство. У том погледу она је поступила обазриво, желећи да се претходним мерама постепено припреми за то погодно земљиште. Тако је и дошло до првих уредаба: једне, одмах после ослобођења у 1913 години, а друге, после светског рата, у 1919 години. Прописујући примену појединих одредаба из закона о радњама од 1910 године, уредба је у основи имала да постигне два циља: да се региструју радње које су се затекле, и да се тако регистрованим радњама призна стечено право, без обзира на прописе новог законодавства. Србија је имала пре свега да заведе правно стање, после анархизма из турског доба, те није ни могла да одједанпут пређе на нове, модерније норме, а да пренебрегне постојеће стање. Велики број трговачких и занатских радњи и дан данашњи постоји и ради на основу извршених регистрација и још тада стечених права. Тек када се стање више мање стабилизовало, укидају се привремене уредбе, и проглашава се примена устава и свег законодавства Србије на целој територији Јужне Србије.

За нове начине рада потребни су били и нови организми. Отуда је још 1913 године основан у Скопљу одељак београдске трговачке коморе. По српском законодавству, коморе су биле више од професионалних организација; оне су имале делегирану власт државну у погледу на привредна питања, те су биле и обртне власти. Радње су се могле оснивати на основу одобрења која су давале коморе, а званична судска протоколација је вршена у вези са овим коморским одобрењем. Одељак београдске трговачке коморе у Скопљу обновљен одмах по новом ослобођењу, као и еснафи Занатске коморе у Београду, били су у Јужној Србији обртне власти све до нових промена које ће наступити у професионалним организацијама доношењем новог закона о радњама од 1931 године.

Формирањем Скопља у нов привредни центар постављено је питање образовања посебних комора. Тако је 23 јуна 1921 године донета уредба о образовању Трговинско-индустриске коморе, чији се делокруг рада простирао на целу територију Јужне Србије, и обухватио 33 удружења основаних по закону о радњама из 1910 године. Доцније ће настати промене како у делокругу рада тако и у границама на које ће распростирати своју власт. У томе су зна-

чајни нови закон о радњама од 5 новембра 1931 године и Уредба о коморама од 1932 године. Законом о радњама од 1931 г. поставиће се нови основи организовању привредника; од обртне власти, коморе ће постати саветодавна тела, а факултативна удружења и еснафи ће се претворити у принудна, професионална удружења, док ће функција давања овлашћења и дозвола за рад прећи на општу управну власт. Док се подручје Трговинско-индустриске коморе мењало, да би, најзад, добило дефинитиван облик у границама Вардарске бановине, дотле је Занатска комора у Београду одржавала у свом подручју све занатске организације Јужне Србије, све до стварања Занатске коморе у Скопљу. На тај начин имамо данас у Скопљу Трговинско-индустриску комору са 37 трговачких удружења и са по једним принудним удружењем индустријалаца, угоститеља и власника моторних возила за целу бановину, док Занатска комора има под својим надзором 37 занатских принудних удружења, и једно удружење грађевинара за целу бановину, као и 13 окружних одбора.

3. Стручне школе. — Видели смо да се за време турске управе није обраћала пажња стручном спремању привредника. По ослобођењу уведене су први пут у Јужној Србији одредбе о томе ко све може бити трговац или занатлија. Поред општих услова, установљена је и стручна спрема. Трговачки помоћник по издржаном учењу, а уз школску спрему, оспособљује се за вођење радње. Код угоститеља прописана је била пракса од четири године да би неко, поред других услова, од управних власти могао добити лично механичко (кафанско право). За занатлиске помоћнике уведен је још и стручан, мајсторски испит, без кога занатлија еснафског заната није могао да отвори своју радњу.

Напоредо с учењем код послодавца уведено је и школско учење. Отворене су троразредне трговачке и занатске школе, које је било дужно да похађа особље запослено у трговачким и занатским радњама. Те су школе мешовитог карактера са посебним трговачким и занатским смером. Закон о радњама од 1931 године претворио је ове школе у стручне продужне школе, задржавајући им, углавном, ранији тип, и њихово је издржавање обавезно пренео на општинске буџете. Годишњи буџети за њихово издржавање изнели су у 1936 години укупно динара 1,024.484.

По угледу на београдску трговачку омладину, створена је 1919 године скопска трговачка омладина, која је, као и њена београдска посестрима, још 1922 године основала омладинску трговачку школу, у почетку са течајем од четири, а доцније (1925) и са вишим течајем од две године. Ова организација је задужила много трговачки свет својим старањем о образовању трговачког подмлатка. Досада је у овој школи преко 3.250 омладинаца оспособљено за вођење трговачких радња. Карактеристично је још да је скопска трговачка омладина, одмах по свом оснивању, покренула свој орган »Привредни гласник«, који је до 1923 године, уз привредне проблеме Јужне Србије расправљао и питања општег значаја, по узору на »Трговински гласник« београдске трговачке омладине. У току

времена ће Битољ (1924) образовати своју трговачку омладину и празничну школу, као што ће доцније Тетово (1930), Лесковац (1933) и Куманово (1935) успети да на овај начин организују практично школсвање трговачког особља.

Сем школа по закону о радњама, у Јужној Србији су отворене и друге стручне школе, трговачке и занатске, на основу специјалних законских одредаба. Тако у Скопљу и у Битољу још 1913

Сто са грифонима (рад ученика Мушке занатске школе у Охриду).

године основане су државне трговачке школе. Оне су обновљене 1919 године после четворогодишње паузе настале светским ратом. Ове дворазредне трговачке школе показале су се, међутим, недовољне, те су, 1925 у Скопљу, и 1928, у Битољу претворене у четвороразредне трговачке академије. Генерације које су ове стручне школе дале трговачком сталежу многобројне су, и оне су створиле нов и способан кадар за вођење трговачких радњи у Јужној Србији.

И занатство је добило своје стручне школе. Почело се са женским занатским школама, које су оснивала женска хумана друштва уз материјалну и моралну помоћ Министарства трговине и индустрије. Доцније су их жупаније примиле као своје, а после, бановине. Било их је две врсте: са нижим течајем који је трајао три, и продужним, који је трајао две године. Новим законом о женским занатским школама од 1932 године, ове су школе преустројене, и у њима настава траје три године, два стручна разреда и атеље, с евентуално два приправна разреда, и свршене ученице постају самим тим помоћнице по закону о радњама, с том привилегијом да имају да проведу свега годину дана учења код мајстора, да би и саме стекле право на полагање мајсторског испита.

Држава се постарала да подиже занатски подмладак и преко специјалних државних мушких занатских школа. У Вардарској бановини постоје такве три школе: у Скопљу (електро-машинска и грађевинарска), у Охриду (дуборезачка и иконографска) и у Црној Трави (грађевинска). У ове се школе примају ученици по свршена два разреда гимназије или грађанске школе или по свршена три разреда стручне продужне школе, а настава у њима траје три године. По свршеној школи, ученици добијају помоћничко звање, и могу полагати мајсторски испит после једне године учења код правног мајстора. У Скопљу постоји при државној мушкој занатској школи још и троразредна деловодско-мајсторска школа, која има за циљ да пружи вечерњу теориску наставу мајсторима и помоћницима, који су у току дана запослени у својим радионицама. Свршена деловодско-мајсторска школа даје ученицима иста права као и редовна државна мушка занатска школа.

Да поменемо ради потпуности, још и лесковачку средњу техничку (текстилну) школу, која постоји још од 1927 године. У њу ступају деца после свршена четири разреда гимназије, а настава траје четири године. Ова школа је једина у свом роду у целој Краљевини, и има за циљ да образује квалификовано особље за текстилну индустрију, која се са толико полета развија у нашој земљи.

У погледу стручног образовања омладине ваља забележити и велики број курсева који се у Јужној Србији приређују уз помоћ бановине и државног завода за унапређење занатства и индустрије при Министарству трговине и индустрије. Досада су одржани многобројни курсеви за помоћнике и мајсторе, поред осталог и из кројачког, обућарског, берберско-фризерског, поткивачког, коларског, месарског и плетарског заната.

Следећа табела показује стање стручних школа у Вардарској бановини на крају 1936/37 школске године.

Врста школа	Број школа	Б р о ј		Број наставника			Број ученика		
		разреда	одељења	редовних	хonorар.	Свега	мушких	женских	Свега
Трговачке академџије (државне)	2	7	12	20	—	20	215	176	391
Средња техн. текст. школа (државна)	1	4	4	7	6	13	82	11	93
Мушке занатске школе (државне)	3	10	16	17	6	23	173	3	176
Женске занатске школе (бановинске и полубановинске)	34	139	84	85	168	253	—	2552	2552
Стручне продужне школе (општинске)	30	90	135	—	267	267	3770	139	3909
Тргов. школе Тргов. омлад. (приватне)	5	27	36	—	65	65	913	—	913
Свега	75	277	287	129	512	641	5153	2881	8034

4. Трговина. — Када се посматрају већа или мања тржишта у Јужној Србији изгледало би да трговина није претрпела неке нарочите промене од ослобођења, и да је, углавном, остало стање које смо наследили. Међутим, промене су знатне, само се негде уочавају више, а негде мало или нимало.

Прво што пада у очи то је путнички и робни промет, који се врши у свима правцима и помоћу свих транспортних средстава. Ако га упоредимо са прометом пре ослобођења, разлика је огромна. Док је раније циркулисао свега по један воз дневно на линији Солун—Београд, дотле их данас имамо по четири. На линији Скопље—Кос. Митровица путовало се, прво, сваког другог дана, па доцније сваког дана; данас из Скопља полазе три путничка воза за Кос. Митровицу—Краљево—Београд и обратно. Сем ових возова на главној линији, Овче Поље је везано за Скопље два пута дневно, Битољ три пута, а Кичево—Охрид (дековиљска пруга), два пута. Слично путничком промету, и робни промет је повећан. Наслеђена железничка мрежа је износила 399 километара (Ристовац—Ђевђелија 259, Скопље—Кос. Митровица 123, и Битољ—Кремница 17 км). Саграђено је досада нових пруга нормалног колосека у дужини од 316 километара (Велес—Кочане 87, Велес—Битољ 131 и Приштина—Пећ, 98 км), а уског, (Скопље—Охрид) у дужини од 234 километара. Као наставак железничке мреже постоји још у Вардарској бановини редован аутобуски саобраћај на 12 линија са по неколико тура дневно, а на дужини од 1.139 километара, не

рачунајући ту сезонске линије. По редовним распоредима возње, аутобуси пређу дневно око 3.900 километара. Овде не улазе у обзир путовања аутомобилима и обичним колима, као ни камионски, робни саобраћај, који врши 29 предузећа за редовни и повремени превоз робе. Сав овај промет упућује на извесност да су се и трговачке трансакције умножиле, сразмерно промету.

Друга чињеница која пада у очи то је циркулација робе. Развила се увелико унутрашња трговина. Трговци се снабдевају најчешће робом у земљи, али се обраћају и иностранству, непосредно или преко агената. Последњих година уведена је пракса да индустриска предузећа или сама продају своје производе, или примају поруџбине и за најмања или најудаљенија места. Отуда долази да се у Јужној Србији све више губе радње на велико. У периоду после ослобођења, Скопље је на пример, имало много таквих радњи. Из њихових магацина је растурана роба у једном врло широком реону. Изузев неколико колонијалних и мануфактурних радњи, које још постоје и раде као такве, све су друге сведене више мање на степен радњи на детаљ. Трговачки путник, агент, идући од места до места, скупља поруџбине и најмањег обима, и тако велики центри или индустриска предузећа изван Јужне Србије допиру директно до најситнијег потрошача у њој.

И многи земаљски производи Јужне Србије су променили правац кретања. Пре ослобођења, све је ишло у Солун. Данас велики број производа иде широм целе Југославије. Роба се креће из покрајине у покрајину, према потребама. Јужна Србија шаље по каткада своје житарице чак у Херцеговину, а своје брашно у Далмацију, своје воће и поврће у Београд. У последње време су извесни артикли, као јагоде и јабуке, нашли себи пласман и на даљим тржиштима средње Европе.

Извозничких радњи у правом смислу те речи све је мање, као, уосталом, и увозничких. Промене су настале и у суседним земљама, где су уведени нарочити режими који регулишу трговину. Некада су вишкови у житарицама из Јужне Србије били упућивани на тржишта Јегејског Мора, а од 1926 године се то врши само у ограниченом обиму, услед конкуренције која долази од прекоокеанских земаља. Смањен је број крупне и ситне стоке (оваца и коза) који је имао прођу на јужним тржиштима. До 1929 године, Јужна Србија је извозила у Грчку годишње око 20.000 грла крупне и око 800.000 ситне стоке. У даљим годинама, тај извоз пада готово на половину. Једино је порасла количина извезене руде олова, цинка, хрома, магнезита, али та руда, која се извози преко југословенске слободне зоне у Солуну, и није намењена јегејским тржиштима, него индустријским земљама у Европи и Америци. Опијум, тај некада скупocen артикал, услед међународних рестрикција, изгубио је у важности, те је морала да интервенише држава и да створи посебан југословенски завод за опијум у Београду, где се откупљена роба манипулише и продаје иностранству. Ни кожа од ситне стоке не иде више у иностранство преко Солуна, него преко Београда.

На тај начин трговина у Јужној Србији добила је другојаче облике него што их је имала у солунској епоси. Трансформацији њеној допринеле су много и нове тежње да се преко задругарства сведе, у границама могућности, трговачко посредништво. Створене су многобројне задруге, земљорадничке, аграрне, потрошачке, кредитне, сточарске, са знатним погодностима, и оне су осетно сузиле обим пословања трговаца, јер се оне саме најчешће јављају у улози трговаца, било при продајама задружне робе, било, пак, при куповинама ради препродаје задругарима. Неколико последњих уредаба, као уредба о уљарицама, о памуку, о свиленим чаурама, учиниће ефективно да се још више сузи обим пословања трговаца. То сужавање не значи, у исто доба, и смањивање трговачких послова као таквих; у случају који нас интересује, задруге или друге установе само замењују професионалне трговце.

Нов дух трговања наметнуо је и нове установе. Још одмах после ослобођења, када је трговина у Јужној Србији била у пуном процвату и просперитету, наметала се потреба оснивања модерног тржишта, берзе, било ради набавке платежних средстава за увозну робу, било ради сигурних закључака добре извозне робе. Захтев о установи девизне и продуктне берзе у Скопљу био је по све оправдан, али из разлога целисходности, да се, у оно доба инфлације и променљивости течаја националне монете, непосредније контролише девизно тржиште, као и из техничких разлога, тај захтев није прихваћен у целости. Задржавајући девизне и ефектне послове за београдску берзу, Министарство трговине и индустрије у начелу је пристало да се у Скопљу оснује продуктна, робна, берза. Статут ове берзе је потврђен, 10 октобра 1928 године, а сама берза могла је да отпочне рад тек у почетку фебруара 1929 године. Иако је ова установа остварена касно, у доба када је извоз земаљских производа за Грчку сведен на минимум, ипак она корисно делује у нашој средини и претставља једну брану према несолидности у вођењу трговине земаљским производима. Волумен пословања на Продуктној берзи у Скопљу заиста није велики, али је зато, захваљујући њој, извршено типизирање робе уопште, и житарица понаособ на јужносрбијанском тржишту, и олакшано је брже и ефикасније решавање спорова трговачке природе преко њеног берзанског суда.

Ново доба је унело и нове начине у уређењу трговачких локала, у опхођењу са муштеријом, у калкулацији цена, у реклами. Уведене су у Скопљу и Битољу и другде модерне трговине, са укуским изложима, са светлосним рекламама и по гдегде са утврђеним ценама, а и у унутрашњости запажа се тежња да се дућани са ћепенцима замене удобнијим и лепше уређеним радњама.

Пре ослобођења број радњи био је несразмерно велики према промету. Несумњиво је, пак, да их данас има осетно више него раније. Становништво је повећано; дошао је виши стандард живота; земља се индустријализирала; уведене су многе техничке тековине, те су, у вези с њима, отворене нове врсте радњи које нису постојале. Угоститељство је, очигледно, у напредовању, нарочито у по-

гледу на хотеле, гостионице, коначишта са модерним конфором. Сем тога повећан је број радњи и на селу, где их раније није ни могло бити свуда. Према подацима Трговинско-индустриске коморе, у 1932 години регистровано је било 7.761 трговачких и 2.223 угоститељских радњи, а на крају 1936 године било их је 9.291 односно 2.832. Није само разлика у броју него и у важности самих радњи; у трговини је данас инвестирано далеко више капитала него раније, нарочито у већим центрима. При свем том број ситних радњи преовлађује. Тешка економска криза која је последњих година погодила Јужну Србију, као и цео свет, осетила се у њој далеко више него другде, баш услед тога што у њој има претежнији број ових мањих и мање отпорних радњи.

5. Занатство. — Познато је да је занатство у Јужној Србији посве старог порекла. Срби су га затекли у градским насељима, чији је број — супротно осталим нашим областима — био одувек велики.

У солунској епоси конкуренција стране фабричне робе потисла је многе локалне израђевине. Међутим, начин живота, друштвена и привредна структура у Турској одржавали су велики број заната, од којих су неки, у новије доба, умели да се користе новим струјама и да се постепено саображавају новим захтевима. Природна је ствар да су се одржавали и евентуално усавршавали они занати чије су се израде тражиле у вези са културним степеном развитка самога становништва. Војни занати су опали уколико се турска војска била модернизовала и свој прибор набављала из иностранства. Терзијама и абацијама се постепено сужавао обим пословања, јер су потребе новог облачења захтевале френктерзије. Обућари и папуције ће почети да изграђују нову ципелу наместо кондура, папуча и мистија. Казанције ће смањити своје израђевине пред употребом емаљираног посуђа. И тако редом.

После ослобођења процес прилагођавања у занатству наста виће се, али сада знатно уочљивије, како у регресу тако и у прогресу. Одласком великог броја турског градског становништва, као и његовим сиромашењем, умањиће се употреба извесних занатских израђевина које су му биле поглавито и намењиване (туфекчилук, бичакчилук, кујунчилук, ћурчилук и др.). Међутим, уколико нове потребе расту, утолико ће се занатство оспособљавати да боље и више производи. Код њега не може бити застоја; оно се мора стално прилагођавати новим облицима рада, у вези са новим потребама, новим навикама, увођењем техничких тековина, бољег комфора, угодности. Уводе се и нови занати, који раније нису постојали. Илустрације ради ево неколико нових заната, који су уведени у Јужну Србију после ослобођења: шеширџиски, модиски, машинобраварски, аутомеханичарски, аутогарашки, електромеханичарски, кинооператерски, инсталатерски (вода, електрична снага, канализација, централно грејање), разни занати, и то многобројни, у вези са обрадом метала, тапетарски, димничарски, даменфризерски итд.

Правилан развој, па и напредак у занатству је један од услова равнотеже у нашим друштвеним односима. Отуда и држава, као заједница предузима сходне мере у корист занатлија: организационе, инструктивне, заштитне и друге.

Још одмах по ослобођењу, затечено занатство Јужне Србије је наишло на готову занатску организацију која се прикључила Занатској комори у Београду. Бивши еснафи, који су постојали по традицији, сада се укупчавају у ову занатску организацију, те се стварају еснафи као принудне корпорације еснафских заната једног среза или једне вароши. Име је остало исто, али не и функције. Стари занати су били независни једни од других, често и поносни на ту независност. Нови еснафи су огранци Занатске коморе у Београду, и окупљају све мајсторе занатских еснафа, с том битном одликом да је чланство у њима принудно, обавезно. Допуштена су била и поједина факултативна удружења појединих заната. Закон је одделио еснафске занате од слободних, нееснафских заната, који су могли приступити организацији или не. Разлика између једних и других састојала се у томе што се за еснафске занате тражила дужа пракса, већа стручна спрема и полагање мајсторског испита, док се од слободних нееснафских мајстора није тражила, та стручна спрема.

Закон о радњама (1910) уврстио је био у почетку мали број заната у ову еснафску категорију, 33 на броју, али ће се доцније, изменама и допунама Закона о радњама од 15 маја 1928 г. њихов број попети на 94, док је нееснафских остало свега 18. Баш услед еволуције занатства, услед потребе раширчавања појединих заната у више самосталних грана, уведен је принцип да Министар трговине и индустрије може озакоњавати диференцијације које настају и које време намеће. Еснафи који су образовани у Јужној Србији налазили су се у Бијелом Пољу, Берамама, Берову, Битољу, Бујановцу, Велесу, Вучитрну, Гостивару, Гњилану, Гусињу, Дебру, Ђаковици, Ђевђелији, Кавадару, Кичеву, Кочану, Кос. Митровици, Кратову, Кривој Паланци, Куманову, Неготину на Вардару, Новој Вароши, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Пљевљима, Подујеву, Прешеву, Прибоју, Призрену, Ресну, Св. Николи, Сјеници, Скопљу, Струмици, Струзи, Тетову, Урошевцу, Царевом Селу и Штипу.

Овај први ступањ организације занатства замењен је новим и једнообразнијим, у вези са новим Законом о радњама (1931) и Уредбом о коморама. На дан 24 децембра 1932 године одржана је прва седница коморског већа нове Занатске коморе, са седиштем у Скопљу, и са територијалном надлежношћу Вардарске бановине. Еснафи су тада претворени у принудна удружења занатлија за све мајсторе еснафског или слободног занатства. Законски прописи као и многобројна наређења тачно су одредили не само циљеве и средства ових удружења, него и њихов делокруг рада. Одмах се организују комисије за полагање мајсторских испита било при окружним одборима удружења занатлија, било при Занатској комори, било код Банске управе. У исто време се прописује правилник за полагање помоћничких испита код удружења занатлија. Нови закон о радњама

прописао је и нови списак заната за који се тражи претходна стручна спрема, а доцнијим уредбама и тај се списак допуњује, као што се утврђује и сродност појединих заната.

Напоредо са организацијом занатства отворене су и посебне школе, које имају за циљ да, поред учења заната код мајстора, пруже ученицима и помоћницима теориско образовање. О свима овим школама говорили смо у посебном одељку о стручним школама.

Државна власт се није задовољила само овим организационим и наставним мерама у корист јачања занатскога реда, него је прописала и нарочите заштитне мере којима се имају нарочито фаворизовати занати, као, уосталом, и сва домаћа радиност. Поред начелних прописа којима у овом погледу обилује сам закон о радњама, донето је безброј других наређења из разних области државне администрације, којима се иде за тим да се не само олакша рад занатлија, него и да се нормално развија и напредује. У току 1936 г. Занатска комора у Скопљу издала је 458 уверења о надметачкој способности занатлија за учествовање на јавним лицитацијама (203 грађевинарима, 53 месарима, 40 кројачима, 37 хлебарима и пекарима, 21 обућарима, 13 електроинсталатерима, 7 инсталатерима водовода итд.).

Неколико статистичких података пружиће слику о садашњем стању занатства у Вардарској бановини. Тако на дан 31 децембра 1936 год. у свих 38 удружења занатлија било је 10.992 правна мајстора, са 3640 помоћника (без Скопља, Криве Паланке и Бујановца) и 5173 ученика. У току 1936 г. приновљено је 750 занатских радњи, а одјављено 339, што значи да је за једну годину повећан кадар занатлиски са 411 радњи. У току ове године пријављено је било за полагање мајсторског испита 753 помоћника код окружних одбора и 136 код Занатске Коморе. Од овога броја одбијено је свега 56 кандидата, тако да је у 1936 г. оспособљено за мајсторе 833 кандидата. За помоћнички испит пријавило се 355 ученика, од којих је проглашено помоћницима 334. У истој периоди од године дана, Занатска комора у Скопљу издала је 766 уверења за добијање овлашћења за рад. Та су се уверења односила на 92 разна заната, од којих 83 за пекаре и хлебаре, 63 за коваче, 60 за кројаче, 52 за обућаре, 51 за бербере, 32 за столаре, 22 за месаре итд.

Правне занатлије, па и сама публика трпи много штете од такозваних бесправних мајстора, који неовлашћено раде занатске послове. Према једној статистици Занатске коморе, сем Скопља за које се није могло утврдити број »дивљих«, на целом подручју забележено је 1997 бесправних мајстора, против којих је подигнуто 1174 жалби. Овај и оволики број бесправних мајстора — више од 20% од укупног броја правних мајстора — одаје болну страну занатства у нашој области, и указује очито на чињеницу да се овом злу мора стати на пут. Бесправан рад се гони по званичној дужности, и бесправни имају се саобразити закону, ако се жели да се отклони конкуренција која правним мајсторима угрожава правилан и несметан рад па и сам опстанак.

Нови облик рада којима су се почеле користити и занатлије у Вардарској бановини јесу занатске задруге, прерађивачке, набављачко-потрошачке и кредитне. Ово је још новина за нашу област где још преовлађује индивидуалистичко схватање живота насупрот свести о међусобној солидарности коју захтева задругарство. Од 5 образованих прерађивачких задруга постоје данас само две, а од две набављачко-потрошачке ради само пекарска у Врању. Кредитних и мешовитих задруга има 15, са 1072 задругара, 1.090.070 динара удела, 3.142.166 динара сталне и 1.303.313 обичне штедне. Нарочити успех показује задругарство у Прилепу (237 задругара), затим у Лесковцу (214), у Куманову (149), у Тетову (125) и у Битољу (64). Све ове задруге ставиле су на расположење занатлијама око 5.000.000 динара кредита.

Ако објективно посматрамо развој занатства током двадесет и пет година од ослобођења, без уздржавања можемо констатовати да је оно учинило велики напредак. Свако прилагођавање је, свакојачко, скопчано с тешкоћама и са болним жртвама које су неминовне. Жрвањ живота меље без престанка. Индустријализација земље изводи се свом својом методичношћу, али она, у исто доба, рађа нове облике рада, ствара нова упослења у занатству, и пружа му готову и бољу сировину. На тај начин усавршавају се мајстори и стичу велику стручност и вештину. Алати се усавршавају, у вези са техничким проналасцима и њиховом применом у свакидашњем животу, те и производња постаје савршенија. Употреба погонске снаге и примена нових техничких средстава преображава занатску производњу и даје јој нове снаге и нове могућности. На жалост, ова еволуција не спроводи се свуда и у подједнакој мери. Отуда и вапај жртава који се чује много чешће него израз задовољства. При свем том не би требало заборавити да је ово период превирања, када ново замењује старо, и напредак се не јавља у правој линији, која се само пење. Има места која су у опадању, и где живот замире услед сиромаштва или примитивности. У таквим малим срединама занатској радиности је заиста тешко да се отргне, јер старо ишчезава, а ново се не подиже.

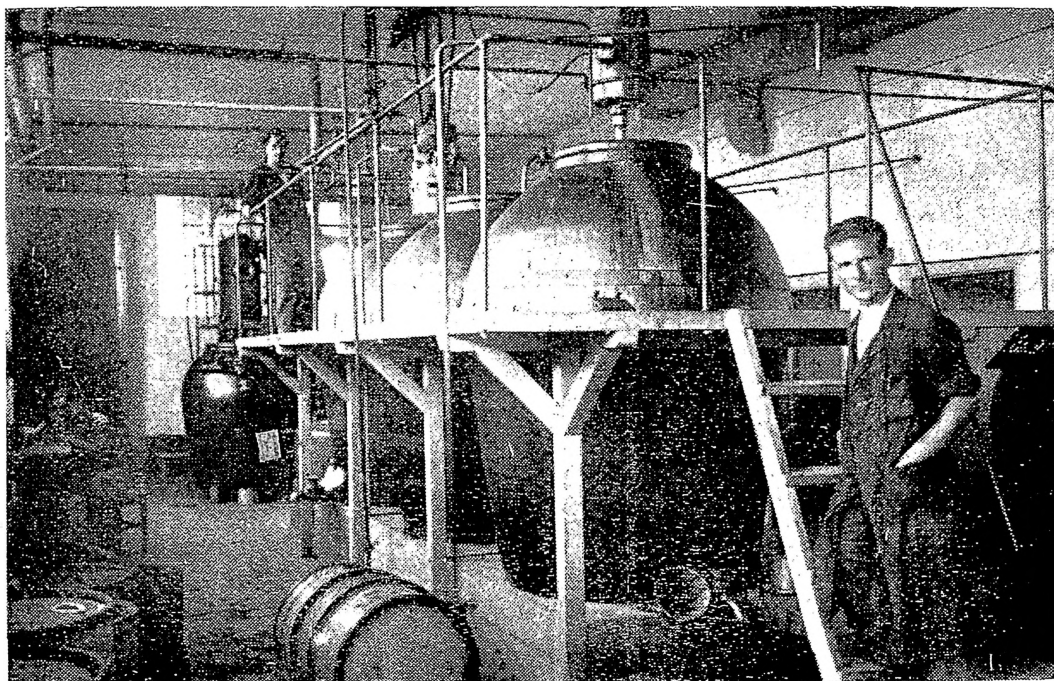
Криза која је последњих пет шест година обухватила све гране радиности најмање је поштедела занатство, и оно ће се некако последње и опоравити. При свем том, борбено као што је, а гипко у прилагођавању и усавршавању, занатство ће се афирмирати све више као врло важан чинилац у градској привреди, и успеће да неминовне губитке у занатима који изумиру или опадају надокнади успесима у занатима који се рађају и који напредују.

6. Индустрија. — Економско ослобођење које је дошло као неминовна последица политичког ослобођења, донело је и подизање индустријских предузећа. И ова врста радиности, по свом значају, и по досада инвестираном капиталу, претставља врло интересантно поглавље у развоју привреде у Јужној Србији.

Стварање ове индустрије није резултат неког унапред смишљеног плана. Ослобођена стега које су је пре 1912 године спутавале, она је никла сама од себе. Неки трговци су хтели да израђују

предмете којима су трговали, и за које су знали да имају сигурну потрошњу; други су искористили домаће сировине, јевтину радну снагу, високе подвозне тарифе, повољан погон и разне друге погодности, да подигну предузећа чије су производе намењивали непосредној околини. Индустрија ширег карактера је тек у почетној фази свога развоја.

Индустрија Јужне Србије плод је домаћег капитала, трговачког или занатског порекла. Као таква, она још стварно не зна — бар до сада — за контролу банкарског капитала, ма да се појављују знаци да се и он почиње интересовати за ову врсту послова.

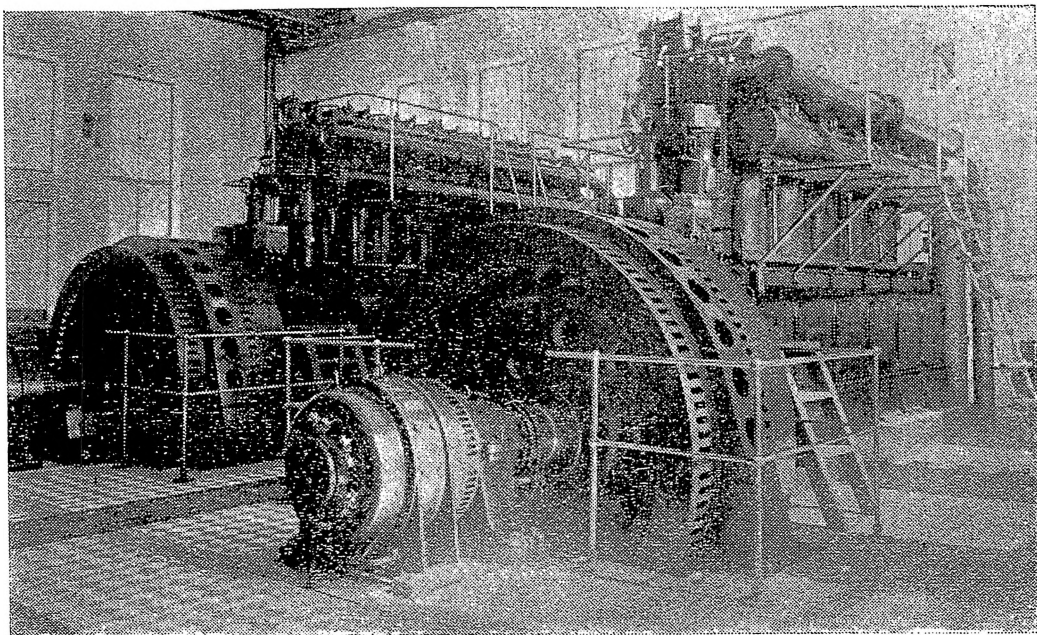

Фабрика алкалоида С. и Ф. Огњановића у Скопљу.

Порекло ове индустрије, као и побуде које су је изазвале, упућују нас на значајну чињеницу да је њихово вођење у рукама домаћих људи, који немају индустријских традиција, али познају одлично своје тржиште и његову чисто трговачку страну. Сем тога, по својим психолошким особинама, водеће личности су озбиљни, трезвени, нелакомислени људи. Та резервисаност претставља једну веома симпатичну страну привредника на овом подручју. Они се не загревају брзо; немају, можда, широке видике, али су зато реални, добре рачунице, штедљиви. Они имају довољно урођене бистрине да еволуишу, и да се крећу напред, постепено, и да проширују и развијају своја предузећа. На место фантазије о шуми димњака, о организовању послова на велико, они имају смисла за стварност и умеју да се ограниче на оно што је могућно.

Развитку индустрије, поред капитала, допринели су и релативно ниски режиски и експлоатациони трошкови. У првом реду овде долази у обзир радна снага. Преоријентација занимања на селу и

у вароши, ограничена могућност печалбарења, која је дошла услед мера предузетих од разних земаља у корист заштите властите радне снаге, затим релативно низак стандард живота нашег света, све то чини да се лако може доћи до добре, сигурне и јевтине радне снаге. Кад се томе дода још и једноставност посла, без компликација модерне машинерије вишега стила, онда је разумљиво да није било тешко доћи и до потребне квалификоване радне снаге, из земље или из иностранства. У том погледу треба запазити још једну карактеристичну прту наших »индустријалаца«, наиме да из круга породичног упућују у школе младе људе да се тамо и стручно и технички оспособе за вођење предузећа. Већ данас их имамо неколико који су се редовно школовали у земљи и на страни, и који су ушли у своја породична предузећа.

Калорична централа у Скопљу.

Сировине, свакојако, играју важну улогу у индустријализацији једнога краја. Уколико их има у изобиљу на лицу места, уколико ће се лакше подизати предузећа за њихову прераду. Јужна Србија има изобиље тих сировина, житарице, специјалне индустријске биљке и др., и сасвим би било нормално да се у њој у самом почетку развије баш та врста индустрије. Тако, међутим, није било.

Поред млинова, појавиле су се и фабрике сапуна које раде са денатурисаним уљем, махом иностраног порекла, као и текстилне фабрике, које раде са туђом пређом од памука, вуне или јуте; поред стругара појавиле су се и радионице намештаја, које добар део свога материјала набављају из осталих крајева наше земље или из иностранства, а метална индустрија снабдева се сировинама или прерађевинама којих нема на лицу места. Међутим запажа се тенденција да се, у последње време, подижу нова предузећа која

себи постављају за задатак да прерађују домаће сировине. Тако од 1933 године подигнуто је само у Вардарској бановини преко 20 млинова, 12 керамичких предузећа, препана и циглана, једна велика фабрика алкалоида која употребљује искључиво домаћу сировину, опијум, затим фабрика цемента, која експлоатише лапорац, фабрика за конзервирање воћа и поврћа итд. Фабрике уља су међу првима које су основане на домаћој сировини, семену од мака или уљаној репици. Има, ипак, још леп број сировина које чекају на предузимљиве индустријалце који би их прерађивали: конопља, памук, вуна, свила, кварц-песак, магнезит, гипс, мрамор и оникс и др. Међу тим будућим индустријским радионицама биће несумњиво и таквих које ће премашати локални значај, и које ће моћи радити за целу земљу, можда, чак, и за извоз.

Погон индустријских предузећа је различит: парне локомотиве, саугас-мотори, дизелови мотори и електрична снага. Постоји тежња да се мотори на нафту замене саугас-моторима. и да се, где је могуће, употребљује струја предузећа за производњу електричне енергије. Ови разни начини погона употребљују се према погодностима које пружају места где се та предузећа налазе, али у сваком случају, на крају крајева, одлучује рентабилитет њихов.

Најуочљивији напредак за ово време од ослобођења показује се у предузећима за производњу електричне енергије. Ни овде не постоји неки нарочити план електрификације Јужне Србије, а њихово подизање дугује се промени начина живота, који се жели да буде бољи и угоднији. За време Турака у целој Јужној Србији постојала је свега једна бескрајно мала калорична централа за осветљење појединих делова Скопља, и она се дугује активности младотурског режима уочи самога балканског рата. Данас има у Јужној Србији девет централа на води и 12 калоричних, разнога погона. У изградњи су хидроцентрале у Скопљу и Охриду, и калорична централа у Струмици. У изгледу је подизање хидроцентрале у Урошевцу, а очекује се и електрификација Ђаковице. Ако се погледа на карту Јужне Србије видеће се да су готово све вароши и варошице осветљене електричном струјом. Сама та чињеница најбоље симболише прошлост и садашњост, преко мрака који је затечен, ка светлости која је дошла.

Електричне централе су својина општинска или приватна. Своје централе имају општине у Скопљу, Гостивару, Прилепу, Призрену, Пећи, а изграђују се у Струмици и Охриду. Остале су у приватним рукама и дају електричну снагу за приватно осветљење или погон на основу уговора склопљених са општинама. У Куманову, Велесу, Кочану, Јужној Виници, централе су саставни део појединих индустријских предузећа. Многе од приватних централа ће током времена, по истеку уговора, припасти општинама.

Употреба електричне енергије из ових централа није велика. Јужна Србија заузима некако последње место од свих покрајина у нашој земљи. Има зато пуно разлога: што је електрична струја велика новина за овај крај; што има релативно мало индустријских предузећа која се из централа снабдевају електричном струјом.

јом, а поједине индустрије имају и свој сопствени погон (разни млинови, фабрика алкалоида, Трепча, Голеш, Лепенац итд.); што је становништво релативно сиромашно, често конзервативно, а инсталација и термични апарати су доста скупи; и што је цена струје релативно висока. Цене по киловату се крећу од 5.50 до 10 динара за приватно осветљење. Централне од преко 1.000 кв. има Скопље (калорична 1.500 кв. а на води у изградњи 4.800 кв.) и Тетово (хидро-центра 1.500 кв.). Све су остале мале, па чак и оне не искоришћују пун свој капацитет. Према статистици Савеза електричних предузећа, у 1935 години у Вардарској бановини произведено је 8,304.451 киловат часова, а употребљено свега 6,557.036, од којих за јавно осветљење 1,068.638, за приватно осветљење 1,688.710, и за остале сврхе 3,799.688.

Овај нагли развитак како електричних централа тако и индустријских предузећа показује напоре које чини Јужна Србија у економском напретку свом од ослобођења, напоре који су карактеристични за њене способности које она уноси у општи напредак земље. Јужна Србија има данас преко 160 разних индустријских предузећа од којих 146 у Вардарској бановини, и највећи део је основан домаћим капиталом и одржава се без контроле банака, и без учешћа страног капитала. Чак и многа рударска предузећа (магнезит, угаљ, лапорац, копови) налазе се у домаћим рукама. При свем том има неколико великих страних предузећа. Парна пивара а. д. у Скопљу у најтешњој је вези са чехословачким капиталом преко Прашке банке. Електричне централе у Тетову, у Приштини и у Лесковцу, створене домаћим капиталом, прешле су доцније у руке шведског друштва Електро-Инвест, иза кога се налази велика штокхолмска банка Енкилда Банк. Велика рударска предузећа су по правилу у рукама странаца. Цинк и олово експлоатишу готово искључиво енглеска друштва, која припадају једној од највећих светских организација рударских, Selection Trust Limited, а која код нас раде у Трепчи (1928), у Новом Брду (1929), у Злетову (1929), и на Копанику (1933). Рудници хрома у Радуши, Орашју и Горанцу тако исто припадају енглеском капиталу, преко Алатини Мајнс Лтд., док се рудници хрома Моис Асео налазе у рукама домаћим, са извесним учешћем странаца, и то више у кредиту него у својини.

7. Банке. — У савременом друштву, кредит је главна полуга свеколике привредне активности; а употреба његова управо показује степен његове развијености. Материјални напредак учињен у току двадесет и пет година после ослобођења — крај свих невоља кроз које се морало проћи — дугује се, поред осталог, и новчаним институцијама, које су у тако знатној мери учествовале свуда где се за њима осећала потреба.

Наслеђе из турског доба у погледу на банкарске институције и кредит једва је и приметно. Нормалан развој њихов очекивао је истинску слободу, личну, имовинску и правну безбедност. Све је то могло доћи и дошло је када је ослобођени народ осетио стваралачки дах, који му је улила властита његова слободна државна заједница.

Први зачеци прибирања домаћег капитала у Јужној Србији биће баш они мали фондови створени уочи ослобођења. Ту се није радило, као што се зна, о неким уштедама или расположивим готовинама, које нису имале где да се пласирају. Напротив, фондови су никли усред невоља под којима су живели Срби у Турској, и од њих се очекивала помоћ не ради богаћења, него ради обезбеђења опстанка. Зато ће први акционари бити из најширих слојева народних; нико од њих није мислио на неки приоритет, или посебну корист, јер је стварање њихово било један опште корисни народни посао, у који се прилагало, а не улагало.

После балканских ратова, чим су се како тако смириле прилике, многи фондови излазе из својих скровишта и саображавају своје статуте закону о акционарским друштвима. Тако је Призренска банка 4 јануара 1914 постала од фонда цркве св. Ђорђа; Урошевачка, од фонда цркве св. Уроша, Приштинска задруга, од фонда цркве св. Николе. Пећка банка је створена од фонда св. Богородице са учешћем Црногорске банке са Цетиња. Призренска задруга није ни име своје променила, него се само легализовала у смислу прописа законских. Остале установе су чекале боље прилике да се утопе у коју од нових формација, које ће време створити, док су се еснафске новчане институције у Скопљу, које су носиле симболична имена Грозд, Теразије, Братски труд, изгубиле за увек.

Први нови заводи ће бити Косовска банка у Косовској Митровици, и Новопазарска банка, основане знатним учешћем народа. Одмах затим долази отварање Српске трговачке банке у Скопљу, али не сада више на истој основи као што су заводи северно од Качаника, него уз главно учешће једне лесковачке имућне породице и њених ближих пријатеља. Њен задатак, уосталом, и неће бити да кредитује трговце или занатлије, него да она сама води трговачке и индустријске послове. У исто време ће се отворити и једна банкарска кућа, чији ће капитал дати два банкара, један из Скопља, а други из Београда, а која ће у новим приликама претстављати врло активан завод за банкарске операције и кредит.

У доба између балканских ратова и светског рата, домаће банке су располагале укупним капиталом од динара: 4,225.000: Призренска банка дин. 250.000; Пећка банка дин. 200.000; Призренска задруга дин. 100.000; Приштинска задруга динара 200.000; Урошевачка банка дин. 200.000; Косовска банка дин. 200.000; Новопазарска банка дин. 75.000; Српска трговачка банка дин. 3,000.000.

Сем капитала, ове банке су успеле да приберу и приличан износ улога на штедњу, тако да су средства њихова у извесној мери могла да задовоље тадашњу тражњу кредита.

Светски рат је готово уништио ове почетке банкарства. Дуготрајност његова, као и непријатељска окупација, паралисали су сваку активност; бивши фондови опет су отишли у своја скровишта, али сада не да функционишу, макар као у турско доба, него да се од њих сачува онолико колико се могло сачувати. Уз то је

рат отворио дубоке ране: мораторијум, неповерење према новцу, нарочито према страном ратном новцу, који су непријатељи оставили у изобиљу, затим сиромаштво и неописана беда широких слојева српских, пострадалих од страшне окупаторске самовоље.

Требало је више од године и по дана да се како тако среди стање. Бивши новчани заводи, у току 1919 и у половини 1920 године прикупљају се, и чекају да се донесе закон о ликвидацији мораторног стања, па да и они отпочну своје редовне послове.

Трговина није чекала; почела се развијати вратоломно, у једном полухаотичном стању, које се обележава невероватном спекулацијом са свим и свачим. Српска трговачка банка, и из Солуна пребачено Српско трговачко друштво а. д. (доцније Београдска уједињена банка) развијају пуну своју делатност: прва искључиво у трговини, а друга, поред трговине, и у банкарству, нарочито у девизним пословима. Под окупацијом била је основана у Скопљу Скопска трговачко-индустриска банка; она је морала ликвидирати, али су њени оснивачи успели да образују по нашем закону о акционарским друштвима нову банку са капиталом од 3,000.000 динара, под именом Трговачко-индустриска банка »Вардар« а. д. Тада — 1920 године — пада и оснивање Брегалничке банке са главницом од дин. 1,000.000, а Призренска банка повећава свој капитал од 250 на 500.000 динара.

Година 1921, пуна велике и грозничаве активности трговачке, као у осталом и година за њом, дала је нове кредитне установе: Скопљанску извозну банку (2,500.000) и Извозно-прометну банку (2,500.000) у Скопљу, Трговачку банку »Ибар« (1,000.000) у Косовској Митровици, и Метохиску банку (1,000.000) у Пећи. Трговачко-индустриска банка »Вардар« а. д. повећала је свој капитал од 3 на 6,000.000 динара.

Година 1922 је била најбогатија, како у погледу на нове новчане заводе, тако и у погледу на повећање капитала раније основаних банака. У овој години се нарочито одликује унутрашњост: Косовска кредитна банка у Приштини, Велешка банка у Велесу, Битољска банка, Ђиљанска привредна банка, Ђевђелиска банка, Струмичка трговачка банка, Кумановска трговачко-индустриска банка, Јужносрпска банка у Косовској Митровици, Тетовска трговачко-индустриска банка, Охридска банка и Вучитрнска банка, све са по 1,000.000 динара главнице. У Скопљу је основана Привредна банка за Јужну Србију (2,000.000), а Извозно-прометна и Скопљанска извозна банка повећавају свој капитал од по 2,500.000 на по 5,000.000 динара. Тако исто и поједине банке у унутрашњости повећавају своје капитале: Призренска банка од 500.000 на 1,000.000; Призренска задруга од 200.000 на 500.000, Пећка банка од 1,000.000 на 2,000.000; Приштинска задруга претвара се у Приштинску банку, и свој капитал повећава од 500.000 на 1,000.000 динара.

Идуће године бележе нове тековине. У 1923 години оснива се банка »Стара Србија« у Скопљу (5,000.000), са задатком да буде главни посредник на скопској пијаци за све важније заводе у Ста-

рој Србији, северно од Качаника. У њеном оснивању учествују: Призренска, Пећка, Припштинска, Урошевачка, Вучитрнска, Јужно-српска банка из Косовске Митровице и Гњиланска привредна банка. У 1924 години основана је Урошевачка привредна банка (1,000.000), а у 1925 Јужна банка у Велесу (1,000.000). Ова година бележи и повећања основне главнице раније створених банака: Трговачко-индустриске банке »Вардар« а. д. од 6 на 10,000.000, Пећке трговачко-индустриске банке, која англобира индустриско друштво »Метохија«, од 2 на 4,000.000 и Призренске банке од 1 на 2,000.000 динара.

У току три идуће године основано је још седам новчаних завода у унутрашњости, и то: 1926, Свиларска банка у Струмици (1,000.000), Виничка кредитна банка у Јужној Виници (500.000) и Баковачка банка (1,000.000); затим, 1927, банка »Ново Брдо« у Гњилану (1,000.000), и Бујановачка кредитна банка у Бујановцу (1,000.000) и, најзад, 1928, Кумановска извозна и прометна банка (2,000.000) и Кредитна банка »Косово« у Гњилану (1,000.000). У истом периоду долази и знатно повећање капитала: у 1927, код Трговачко-индустриске банке »Вардар« а. д. од 10 на 15,000.000, код Метохиске, Пећ, од 1 на 2,000.000, код Призренске, од 2 на 3,000.000, код Кумановске, од 1 на 2,000.000 и код Тетовске трговачко-индустриске од 1 на 2,000.000, док је у 1928 повећан капитал код Тетовске трговачко-индустриске од 2 на 4,000.000, код Брегалничке, Штип, од 1 на 2,000.000 и код банке »Стара Србија« од 5 на 6,000.000 динара. Доцније ће доћи и Преспанска банка у Битољу (1,000.000), Охридска трговачка банка (1,000.000), банка »Морава« у Бујановцу (1,000.000), Тетовска привредна банка (2,000.000), Хвосновска банка у Пећи и друге.

На овај начин за десетак година основано је у Јужној Србији преко четрдесет новчаних завода, који су 1930 г. имали упућену главницу од 103,000.000 динара.

8. Анализа банкарства. — По пореклу капитала све ове новчане заводе можемо поделити у две групе: једну, у којој су оснивачи људи из преткумановске Србије, и другу, из новоослобођених крајева. У прву групу банака спадају: Српска трговачка банка, Српско трговачко друштво, а. д. (Београд), Хвосновска банка и Извозно-прометна банка. Ову су последњу основала два најзначајнија београдска завода, Извозна и Прометна банка. У другу групу спадају све остале јужносрбијанске банке. Интересантан је случај са Тргов. инд. банком »Вардар« а. д. Све до 1926 г. она је била чист локални завод, чију су главницу од 10,000.000 унели готово без изузетка само Скопљанци. Тек при повећању капитала на дин. 15,000.000 Босанска банка у Београду уписала је и уплатила тих накнадно повећаних 5,000.000 динара. Ако се може узети да је Босанска банка (доцније Југословенска удружена банка) творевина страних капитала, онда би изашло да је у јужносрбијанске банке ушао и страни капитал, и то са свега 5,000.000 динара. Из овога се види да новчани заводи у Јужној Србији, било из прве, било из друге групе, претстављају искључиво домаћи капитал.

Нагао пораст банака и њихове главнице може се објаснити само ако се изближе посматрају прилике под којима се пословало у првој деценији после уједињења. Овде не може бити речи о томе да је тај знатан капитал био у рукама народа тезоризиран или сакривен, а да је чекао само могућност да уђе у промет. То је једна од честих заблуда које се понављају на рачун Јужне Србије да је пуна ћупова лира и наполеона. Тај капитал је плод једне врло уносне коњуктуре која је завладала после рата, када је трговина у правом смислу речи цветала.

Један помаман хук захватио је био свакога да својим или туђим средствима спекулише. Куповало се све од реда што се могло наћи на тржишту, и, за дивно чудо, све се продавало, за све је било купаца, без разбора за цену. Тај хук је нарочито фаворизирала и инфлација динара, те се тако дошло до необичног просперитета, привидног свакојако, али просперитета који је шибао енергије, уносио дух спекулације, кретао послове, стварао предузећа, подизао грађевине, дизао цене пољопривреди, као и другим производима. У тој и таквој атмосфери сасвим је природно да ће се оснивати нове кредитне установе и вртоглаво повишавати капитали, — најчешће од годишњих зарада и латентних резерви — јер се новац тражио, бескрајно много, а они који су га тражили нису питали по коју цену се може добити. Нормална интересна стопа од 12% била је чиста књиговодствена варка; са провизијом која је измишљена, да би се задовољили законски прописи, камата је стварно износила 18, 24, 32, 36%, а и преко тога. Банкарство је било веома уносан посао. Страдали су, наравно, они заводи који су у почетку стварани на бази златног динара, али је зато дошла донекле компензација у набујалим пословима.

У оснивању банака у унутрашњости често су пресудни моменти било не толико привредне потребе, него сасвим други разлози: партиске подвојености, верска искључивост или суревњивост појединих водећих личности у чаршији. Уместо концентрације капитала дошла је због тога расцепканост. Сем тога поједине банке су се оснивале и од стране професионалних зеленаша којима је форма акционарског, безименог, друштва врло згодно дошла да кроз њу спроведу своје приватне портфеље и наставе тако своје раније радње. Дешавало се и то да су неке банке осниване фиктивним капиталом, који је од првог дана оснивања спроведен кроз књиге као пасива, али је имао одмах у активи контра-партију у меницама или текућим рачунима оснивача и главних акционара.

Начин рада у јужносрбијанским банкама није био подједнак. Остављајући на страну банке које су се бавиле поглавито трговином за свој рачун, због чега су и стваране, остале можемо поделити у две групе: једне које ће донекле наставити систем солунског пословања, а друге које ће радити по угледу на банке у Србији. Код првог система, кредитовање се вршило по отвореном рачуну, без икаквог покрића, на личну вредност комитената. Улози на штедњу, са отказима, код њих нису постојали; та и таква пасива спроводила се тако исто преко текућих рачуна без икаквог

ограничења у исплати. Други систем се састојао у давању кредита поглавито путем менице са потписима. Нису то биле пословне менице, које су у свом кружењу долазиле у банку на есконт, него обична задуживања акцептанта, за кога су јемци били издавалац и индосантни. У пракси, међутим, ова се два система нису разликовала, пошто је при додељивању кредита лична вредност комитента била пресудна, а не толико формална обавеза. Овај упрошћени систем задуживања по меници, у почетку сасвим нов за јужносрбијанску публику, усвојиће се током времена као готово искључиви начин кредитовања; меница ће се популаризирати невестоватно брзо; од градова ће се пренети на село, а њена законска строгост се неће ни уочити у доба просперитета, али ће, на жалост, изазвати пустош када ће, доцније, у стагнацији и кризи, лакоумни потписници бити у положају да плаћају своје пријатељске услуге. Поред меничног, постојало је, али врло ретко и у изузетним приликама, задуживање на хипотеку, на залог, или на ломбард. Ту врсту послова ћемо наћи претежно код државних или привилегованих новчаних институција.

Да би се илустровао обим појединих пословања у јужносрбијанским банкама, навешћемо кретање најважнијих врста у укупном износу, како у активи, тако и у пасиви, у периоду од шест година, усвајајући цифре које је брижљиво средио у својој студији »Приреда Јужне Србије« г. М. Гавриловић¹⁾.

Од 1925 до 1931 године укупна актива јужносрбијанских банака се кретала овако:

1) *по меницама*: 73,971.601, 196,095.317, 138,193.970, 180,625.309, 201,256.398, 214,653.828, 198,342.150;

2) *по текућим рачунима*: 39,132.311, 58,421.184, 78,465.229, 78,702.790, 86,804.358, 89,853.408 и 68,540.020;

3) *по залогама*: 1,769.513, 1,585.554, 1,925.894, 3,193.010, 4,184.361, 7,136.423 и 5,620.140.—

С друге стране укупна пасива се у овим годинама кретала овако:

1) *Резервни фондови*: 6,228.643, 7,467.875, 9,441.540, 11,716.467, 14,118.276, 16,224.326 и 17,434.285; 2) *текући рачуни*: 6,318.806, 42,686.191, 65,716.906, 71,961.906, 71,961.505, 77,164.440, 80,432.160 и 57,342.826; 3) *улози на штедњу*: 24,218.355, 40,702.772, 58,539.126, 83,045.879, 97,450.978, 105,328.543 и 90,823.560; 4) *реесконт*: 22,122.327, 32,429.851, 35,985.263, 48,301.295, 53,402.925, 61,240.380 и 38,125.600.

Ови подаци казују да је на активној страни задуживање по меницама рапидно расло, на штету текућих рачуна, а да је задужење по залогама несразмерно мало, док се на пасивној страни запажа повећање не само текућих рачуна, него и нарочито улога на штедњу и реесконта. Изнете цифре не показују једно врло важно пословање јужносрбијанских банака, а то је пословање валутама и девизама. То долази отуда што се највећи број банака из унутрашњости није ни интересовао њима, састављајући их већим

¹⁾ Скопље, 1933.

новчаним заводима у Скопљу, поред, наравно, многобројних и неизбежних сарафа са црне берзе. Уз трговачку спекулацију нарочито у времену инфлације, постојало је веома јако разгранато пословање валутама и девизама; оно је почело сплашњавати тек онда када је извршена стабилизација динара, ма да су се и после тога радили послови и изван граница потреба у девизама за исплату робе набављене у иностранству, било ради спекулације, било пак ради тезоризирања.

У ово доба свет се лако задуживао, и поред претерано високих каматних стопа. Без обзира на чињеницу да су и зараде биле ванредне, овакво задуживање могло је да се врши баш због тога што су услови били релативно лаки: проста меница са потписима. Ретко је било обазривих банака које су, поред меница, тражиле и какво друго покриће. Све је било у знаку неког ведрог оптимизма и узајамног поверења између дужника и повериоца. То је ишло до те мере да се није ни правила разлика између пословних и потрошних кредита, нити се, пак, одржавала каква сразмера међу њима. Ако би се проучио инвентар дужника код појединих банака, нашло би се, апстрахујући суме, да је далеко већи број лица која су се служила потрошним него пословним кредитом. То је важило као правило код банака у унутрашњости које су успеле да своју активност развију и изван места свога пословања, нарочито код земљорадника и сточара.

9. Остале новчане установе. — Средства која су стављали на расположење публици јужносрбијански заводи нису била ипак довољна да утоле жеђ за кредитом која се тако упадљиво осећала и у овој области. Још у првом периоду, одмах после балканских ратова, основале су своје филијале Француско-српска банка (Париз — Београд), Земаљска банка (Београд), и Београдска задруга (Београд). *Земаљска банка* није била у положају да стекне на тржишту неки одлучујући утицај, него је постепено своју активност сводила на најмању меру, док у 1928 години није и ликвидирала. *Београдска задруга* бавила се кредитом више потрошног карактера са обезбеђењима на службеничке принадлежности, али је након извесног времена престала са том врстом пословања, а задржала је само рад на осигурањима, који је још у првим данима успешно била започела. *Београдска уједињена банка*, (раније Српско трговачко друштво а. д.), после несрећно извршених разних трансакција, пала је под стечај, те су и њене филијале у Скопљу, Битољу и Бевђелији ликвидирале. Остале су, дакле, само филијале *Француско-српске банке* у Скопљу и Битољу, које су од почетка развиле велики посао са девизама и исплатама робе из иностранства; а доцније (1925) почеле су давати и знатне кредите поглавито великим трговачким фирмама.

Поред ових филијала отворене су током времена у Скопљу и филијале Нишке савезне банке, Прве хрватске штедионице (Загреб) и Јадранско-подунавске банке (Београд). Прва је ишчезла оставивши жалосну успомену. Напротив *Прва хрватска штедионица* је још од свог оснивања афирмирала у Скопљу као првокласни

завод. Пословање њено кретало се, углавном, у три правца: кредитовање по меницама и текућим рачунима, рад са девизама и валутама и прикупљање улога на штедњу. Од свих домаћих завода, неоспорно филијала Прве хрватске штедионице је прикупила највећи број улога на штедњу. *Јадранско додунавска банка* из Београда дошла је последња на скопско тржиште (1930), у доба када смо се налазили на оштрој прекретници између просперитета у опадању и привредне кризе. Њен се утицај није осетио на пијаци, те је таворећи, дочекала 1937 годину, када је ликвидирала.

После десет година просперитета, наишле су тешке године криза и искушења. Ако се посматра стање које је наишло крајем 1931 године због потреса који је пратило неповерење и контракција кредита, и поред свих недостатака јужносрбијанског новчарства које смо навели, ипак се мора констатовати да су ове банке својим ликвидитетом јуначки одолевале навалама, и није било ни једне која би била толико угрожена да се не би могла извући. Овде није реч, наравно, о банкама које су се бавиле искључиво трговином, или су осниване на несолидној бази; њих је вал депресије однео много раније. Али оно што је задало смртни удар највећем делу јужносрбијанских банака, то су доцније социјалне реперкусије које је изазвала општа привредна криза, а због њих, и разне уредбе, које су, најзад, довеле до великих и ненакнадивих штета. У овом моменту тек започете ликвидације сељачких задужења, тешко је предвидети које ће од јужносрбијанских банака успети да преболе зајате им ране и преживети зло које се на њих сручило. Искушење је велико.

Поред приватних банака развиле су своју делатност у Јужној Србији и друге установе које су стваране да задовоље потребе за кредитом појединих професија или задружних организација.

Занатска банка и Привилегована аграрна банка узимају учешћа у кредитовању Јужне Србије, прва, у кредитовању занатлија, а друга, земљорадника. Ни једна ни друга немају своје филијале у Јужној Србији, те се не може утврдити обим њиховог пословања специјално за ове крајеве. Оне су у сваком случају знатан инструменат у привредном животу и у подизању занатлија и земљорадника ради којих су и основане. Према извесним приближним подацима Занатска банка има код занатлија у Јужној Србији око дин. 8,000.000.

У вези са кредитирањем земљорадника имамо у Јужној Србији још и посебне организације.

Обласна задруга за пољопривредни кредит у Скопљу оснивањем Привилеговане аграрне банке знатно је сузила своје пословање. При свем том пласман ове задруге се креће од 24 до 28.000.000 динара. У саставу ове задруге има 183 месних задруга за пољопривредни кредит.

Савез аграрних задруга у Скопљу је посредник између Министарства пољопривреде и његових задруга. Овај савез добија од Министарства бескаматне позајмице, одакле даје зајмове за подизање кућа и насеља, за набавку справа и алата, стоке, семена за сетву

итд. До 1928 године пласман овога Савеза износио је дин. 93.232.511,69 али после валоризације зајмова која је извршена 1-I-1928 остало је задужење свега у дин. 31,124.948.35. После ове операције у корист аграрних интересаната, Савез је издао нових 24,103.697.64 аграрним заједницама и задругама, житарским задругама и осталим учлањеним јединицама, као и дин. 3,462.266.28 слободним колонистима, тако да је на дан 31-XII-1936, рачунајући још и привремене и текуће рачуна, Савез имао пласман од дин. 60,458.486.99. У 1937 години Савез није вршио додељивања зајмова, а у колико су и вршени, то је било преко Врховног аграрног повереништва у Скопљу.

До 31-XII-1931 године било је учлањено код овог Савеза 157 аграрних заједница. Након тога је извршено прегруписавање, тако да је на дан 30-VI-1937 године код њега било учлањено: 83 аграрних, 7 житарских, 7 произвођачких, потрошачких и набављачких, по једна сточарска и афионска, и 5 дуванских задруга, у свему 104.

Филијала главног Савеза српских земљорадничких задруга имала је на дан 30-VI-1937 год. 329 зачлањених слободних задруга од којих 83 кредитне, 196 набављачких и 50 произвођачко-прерађивачких. Сама филијала је пласирала код својих задруга динара 3,623.419.37, а улози на штедњу износе 467.236.85. Филијала главног Савеза српских земљорадничких задруга има на свом подручју и две љуштионице пиринча с електричним централама (Кочане и Јужна Винаца); она организује задружну продају жита, стоке и осталих производа својих задруга. Њена активност у погледу кредитовања нарочито је запажена по смишљености и по солидности и издваја се од осталих задружних организација.

Општинска штедионица града Скопља најмлађа је новчана организација и прва самоуправна установа ове врсте у Јужној Србији. Основана је 15-VIII-1933 г. од стране општине града Скопља. На име обртног капитала општина јој је позајмила 800.000 динара, 628 комада обвезница ратне штете, и 200 комада акција Аграрне банке, и она гарантује целокупном имовином за све пословање ове њене установе. За кратко време од како постоји, општинска штедионица са њеним заложним заводом показала је очевидан успех у овим тешким годинама кад је на другим странама готово онемогућен кредит малом човеку. Њена социјална улога као и солидност пословања нарочито се цене у привредним круговима и она је запажена и ван граница Јужне Србије.

Општинска штедионица, чија је добит намењена социјалним и хуманим установама града Скопља, развила је до сада своју активност у три правца: прикупљање ситних улога на штедњу; давање краткорочних меничних кредита, као и краткорочних кредита на непокретности, и давање кредита на ручне залогe. Уз то она врши књиговодствену и наплатну службу за рачун општине. На дан 30-VI-1937 године, она је имала улога на штедњу 1,627.814.50 динара, а издала је од оснивања до 30-VI-1937 меничних зајмова за дин. 10,366 668.50, хипотекарних, дин. 5,385.130, и на ручну залогу, 2,245.633.

По својој устројству и раду, по користи коју доноси, општинска штедионица града Скопља могла би да послужи као углед за оснивање сличних завода у Јужној Србији.

10. Повлашћене и државне банке. — Паралелно са развијањем приватних и задружних кредитних установа створене су у Јужној Србији и друге новчане установе јавног карактера, државне или привилеговане, а по специјалним законским одредбама. Ту спадају поглавито: Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица. Свака у свом делокругу рада ове су установе допринеле врло много да се питање кредита постави на сигурну основу. На тај начин, поред трговачког и индустриског кредита, створене су кредитне могућности за остале гране општега значаја.

Народна банка основала је своје филијале у Скопљу и Битољу у почетку 1913 године. Испрва су оне обављале само послове око размена новчаница за кован новац, и тек половином 1914 године примиле су на себе и бирманску службу по налозима централе. Ове филијале нису могле радити све послове које је радила њихова централа у Београду, пошто то статут Народне банке још нису дозвољавали; кад је, пак, извршена измена, оне нису, ипак, могле да развију пуну делатност, јер је у то доба граница дозвољеног контингента банчаних новчаница већ била достигнута. Филијала Народне банке у Скопљу радила је до 7 октобра 1915 г., када је настала читава одисеја њеног повлачења, коју је вредно укратко забележити. Повлачећи се из Србије, Народна банка није понела собом и имовину скопске филијале, која је морала остати до последњег часа због замене банчаних новчаница за сребрни новац. Кад је непријатељ био на домаку Скопља, и имовина филијале је евакуисана, али не више пут Солуна, пошто су непријатељске трупе прекинуле пругу, него пут Косовске Митровице. При пролазу кроз Качаничку Клисуру, воз са имовином Народне банке био је нападнут од качака, и том је приликом погинуло неколико спроводника. Готово пун месец дана још скопска филијала остала је у Митровици да врши замену новчаница, и тада (3-XI) се тек отиснула на далеки пут, преко Пећи у Скадар и Сан Ђовани, а одатле, паробродом »Чита ди Бари«, пошла је, под бомбардовањем хидроавиона, за Марсељ, где се налазила њена централа.

После ослобођења, филијала у Скопљу отпочела је свој рад 15 октобра 1920 године, сада са проширеним делокругом рада. У току 1923 отворена је и филијала у Битољу. Везане строгим прописима новчаничне установе, филијале нису могле развити све послове који спадају у банкарску грану. Почело се отварањем непосредних кредита трговцима (редовни и сезонски) или посредних преко домаћих новчаних установа (реесконт), све на подлози меница; доцније су давани зајмови још и на залог са ломбардним текућим рачунима. На тај начин је Народна банка кредитовала привреду, новчарство, индустрију и занатство јевтиним меничним кредитима, а, преко новчаних завода помагала и пољопривреду. До 1930 године било је отворених кредита које је привреда искоришћавала према потреби, а после су утврђиване само границе за есконт.

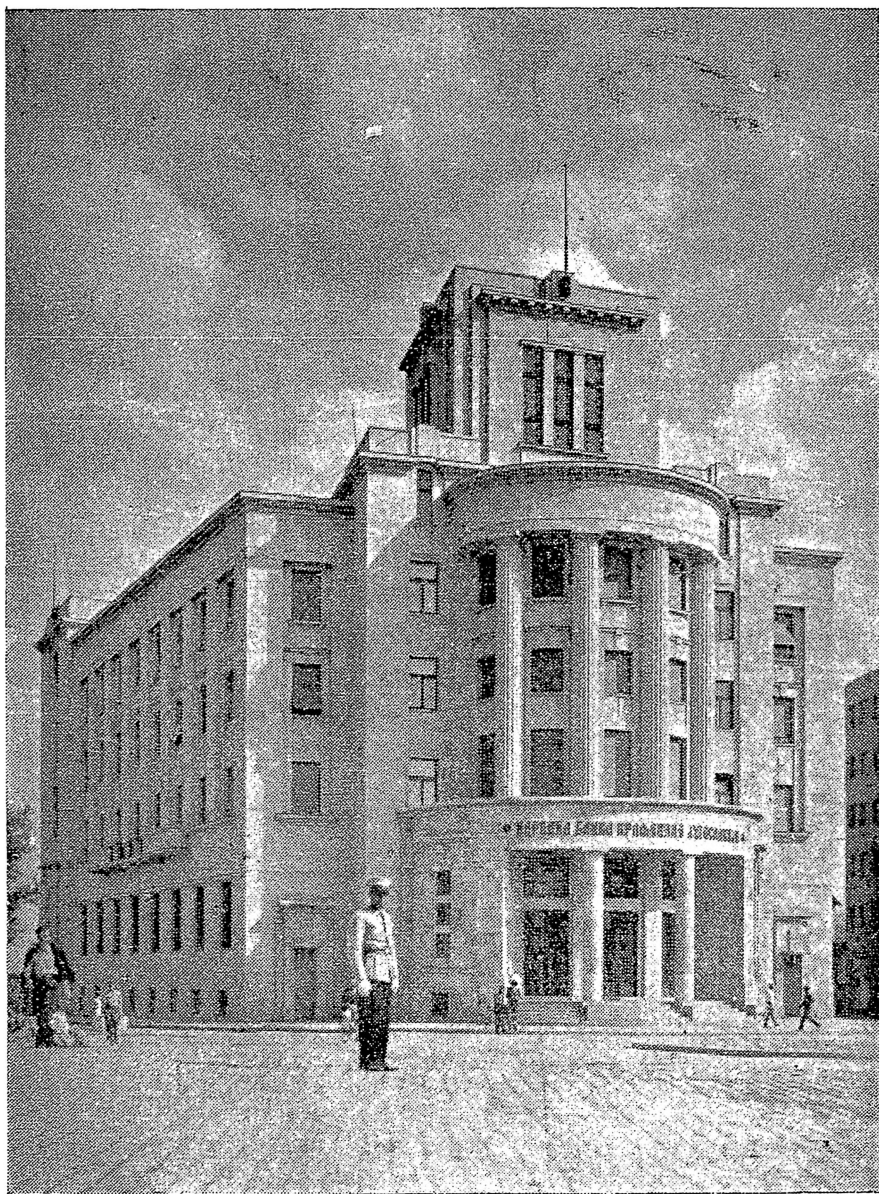
Пласман филијала Народне банке у Скопљу и у Битољу кре-
тао се према следећој табlici:

Година	ЛИЧНИ КРЕДИТИ И РЕЕСКОНТ		ЗАЛОГЕ
	Одобрено	Искоришћено	Искоришћено
1920 Скопље	3,500.000	2,200.000	1.000
1921 »	26,700.000	17,700.000	324.000
1922 »	61,500.000	46,400.000	443.000
1923 »	46,100.000	42,200.000	370.000
1924 »	46,300.000	43,200.000	186.000
Битољ	1,800.000	1,400.000	18.000
1925 Скопље	56,700.000	49,000.000	143.000
Битољ	3,000.000	2,200.000	26.000
1926 Скопље	65,200.000	60,000.000	1,348.000
Битољ	4,550.000	3,650.000	1,316.000
1927 Скопље	75,300.000	67,800.000	1,400.000
Битољ	7,450.000	6,250.000	1,288.000
1928 Скопље	71,100.000	66,600.000	858.000
Битољ	7,250.000	6,650.000	1,359.000
1929 Скопље	79,600.000	65,500.000	547.000
Битољ	8,610.000	7,310.000	1,064.000
1930 Скопље	85,200.000	71.000.000	249.000
Битољ	9,860.000	7,160.000	865.000
1931 Скопље		53,800.000	204.000
Битољ		4,800.000	708.000
1932 Скопље		52,200.000	389.000
Битољ		4,729.000	311.000
1933 Скопље		40,300.000	471.000
Битољ		3,480.000	398.000
1934 Скопље		34,600.000	285.000
Битољ		3,387.000	730.000
1935 Скопље		33,700.000	1,027.000
Битољ		4,410.000	415.000
1936 Скопље		33,500.000	1,160.000
Битољ		4,490.000	282.000
30-VI-1937 Скопље		31,200.000	1,135.000
Битољ		4,123.000	148.000

Сав овај кредит са ниском каматном стопом благотворно је
утицао на развој привреде у Јужној Србији, за њено подизање и
снажење после рата.

Државна хипотекарна банка има у Јужној Србији једну
малу предисторију. Хипотекарни кредит, изузев приватних зајмо-
даваца који су узимали непокретности у »реем«, релативно је мало
био познат у турско доба. Он се јављао код пупилних каса (итам)

и код Државне зиратне банке. Пупилни новац се давао само на непокретности, а Зиратна банка је делила кредите највише на зиратно земљиште, али их је било и на јемство. После ослобођења, пупилни новац је и даље остао у надлежности муслиманске верске организације, муфтистава, а доцније вакуфске дирекције. Он се данас налази у Држ. хипотекарној банци. Зиратна банка, пак, на

Народна банка у Скопљу.

основу уговора о миру с Турском, припала је српској држави. Уредбом од 27 јуна 1915 године установљена је од оставштине Зиратне банке Српска земљорадничка банка, али због ратних времена, она није могла да отпочне рад. Тек по повратку у земљу могло се установити стање Зиратне банке. На дан 31-XII-1920 године било је хипотекарних дугова у износу од динара 7,264.054.32,

а на јемство дин. 576,577.61. Интереси су износили дин. 3,181.780.03. На дан 1 априла 1921 године укинута је та установа, а цео портфељ Зиратне банке је пренет на Управу фондова, која је отворила своју филијалу у Скопљу.

Скопска филијала Управе фондова, доцније (14-III-1924) Државне хипотекарне банке, отпочела је свој посао у вези са наплатама дужних сума бивше Зиратне банке, али је напореда радила и своје редовне послове. Послови Држ. хипотекарне банке су разноврсни; на активи: комунални зајмови, зајмови на непокретности (дугорочни и краткорочни), зајмови на залог, и зајмови на домаће менице (реесконт), док на пасиви имамо: улоге на штедњу, фондове, депозите и црквене и манастирске капитале.

Државна хипотекарна банка је почела свој рад у врло скромним размерама, али је врло брзо постала највећим повериоцем у Јужној Србији. Филијала у Скопљу и агенција у Битољу дале су од оснивања до краја јуна 1937 године 2.301 зајам приватнима, у укупном износу од динара 176,368.300 и 46 комуналних зајмова у динара 135,204.963. Свега, дакле, дин. 311,573.263. На дан 30-VI-1937 дуговања на непокретности износила су динара 92,621.314.80 приватних, и 96,958.211 комуналних. Истога дана целокупна пасива била је дин. 220,761.329, од којих дуг централи дин. 64,970.423.85. Интересантно је да је филијала у Скопљу дуговала својој централи у Београду највише у априлу 1933 године, и то дин. 136,091.465, а најмање у мају 1937 године дин. 59,958.229.93. Остатак су њена средства прибрана у Јужној Србији. Обухватајући зајмове на непокретности, на прирезе и приходе, на хипотекарне менице, на залог, на домаће менице као и друге активне текуће рачуне, пласман Д. х. б. може се видети, распоређен по годинама, из следеће табеле:

1922	дин.	4,425.370.49	1930	дин.	207,563.767.20
1923	„	8,756.410.05	1931	„	217,725.385.22
1924	„	27,601.442.64	1932	„	213,646.509.20
1925	„	33,731.709.83	1933	„	196,803.723.60
1926	„	51,333.855.29	1934	„	186,621.181.—
1927	„	96,490.185.56	1935	„	193,565.732.83
1928	„	127,715.137.86	1936	„	193,189.406.83
1929	„	151,018.091.86	30-VI-1937	„	217,936.652.13

Ове цифре очито истичу место које ова државна установа заузима у кредитном пословању Јужне Србије. Без њених кредита не може се замислити грађевинска делатност у току последње две деценије, као што се не да замислити ни решавање крупних комуналних питања разних градова и осталих места у Јужној Србији. Изградња модерног Скопља дугује се углавном баш овој установи и њеној предусретљивости. Од зајмова код Држ. хипот. банке подигнуто је у разним местима 17 школа, 4 водовода, многи народни и општински домови и читаонице, купатила и једна црква (Галичник), хидро-електричне централе у Призрену, у Скопљу, у Пећи, и у Гостивару, као и водоводи у Скопљу и у Тетову, не рачунајући мање

објекте у појединим мањим местима. И пољопривреда је нашла кредита код Држ. хипотекарне банке, која је дала на пољопривредна имања 301 зајам у износу од 24.263.000 динара.

Поштанска штедионица је отворила филијалу у Скопљу пре десет година (15-VIII-1927) са делокругом рада који се протеже на целу Вардарску бановину, један део Зетске (Митровица, Пећ, Ђаковица, Рашка, Нови Пазар, итд.) и један незнатан део Моравске бановине. На овој територији има 176 пошта, које су у неку руку пословнице Поштанске штедионице.

Привредни свет је дочекао ову филијалу са пуно нада, верујући да ће се преко ње олакшати новчани промет, који се услед недовољних саобраћајних средстава и удаљености места, врло тешко савлађивао. Њена практична организација, лакоћа и брзина пословања, поглавито у вези са чековним рачунима и уложним књижицама, наишла је на пуно симпатија од стране пословног света као и на неограничено његово поверење. Следећи статистички подаци показују замашај пословања ове тако корисне установе. Цифре ће саме бити речитије од сваког коментара.

1) Број отворених чековних рачуна

1927 год.	347	1932 год.	1159
1928 „	695	1933 „	1203
1929 „	831	1934 „	1300
1930 „	1001	1935 „	1323
1931 „	1086	1936 „	1390
до 30 јуна 1937 год. 1.448			

2) Укупан промет у динарима

1927 год.	дин.	245,634.162,02	1932 год.	дин.	1.778,708.916,76
1928 „	„	905,773.187,56	1933 „	„	2.093,617.120,41
1929 „	„	1.115,875.079,43	1934 „	„	2.918,111.652,65
1930 „	„	2.095,626.921,87	1935 „	„	2.010,425.892,72
1931 „	„	2.742,677.654,96	1936 „	„	2.203,674.291,78
до 30 јуна 1937 год. дин. 1.099,039.355,03					

3) Пласман по текућим рачунима

1927 год.	дин.	3,184.624.15	1932 год.	дин.	21.048.540.—
1928 „	„	7,623.520.—	1933 „	„	19,155.069.55
1929 „	„	14,625.010.—	1934 „	„	16.711.071.52
1930 „	„	17,873.390.—	1935 „	„	13,427.782.50
1931 „	„	21,486.280.—	1936 „	„	11,409.328.—
до 30 јуна 1937 год. дин. 10,446.074.—					

Има још једна важна цифра, коју, на жалост, не можемо да утврдимо, а то је износ улога на штедњу. Зна се да је она знатна, али, пошто се улози на штедњу воде централизовано код Поштанске штедионице у Београду, није било могућно да се прикупе подаци о томе, и изнесе учешће Јужне Србије у овој тако важној грани народнога богатства.

4) ТУРИЗАМ

ОД ИНГ. ОРЕСТИЈА КРСТИЋА

Због свога општег значаја у привредном и културном животу народа, туризам постаје важан део државне привредне политике, и за његов развој и усавршавање чине се после рата у многим државама велике финансиске жртве.

У развоју југословенског туризма Јужна Србија заузима изванредно важно место. Непозната и неиспитана у културном и научном погледу до ослобођења, Јужна Србија после ослобођења постаје привлачна област, која нам пружа чари својих природних лепота и неиспрпне културно-историске, археолошке и етнографске вредности.

По својим природним лепотама Јужна Србија спада у најлепше крајеве наше земље. У њој се сукобљавају три велика планинска система: Динарски, Пиндски и Родопски. Та географска особина и морфолошки изглед дају овој нашој области нарочиту разноликост рељефа и пејзажа. Од ниских брежуљака и подгора до највиших висова, планине Јужне Србије претстављају један посебан свет лепота. Са жупних страна њених планина, питомих и културно обрађених, планинске стазе воде у високе пределе алпског карактера, кроз разноврсну флору од медитеранских до алпских врста и до терцијерних ботаничких реликата.

На тим нашим планинама налазе се, као најлепши украс, планинска глацијална језера. То су бисери наших планина, који ће у будућности постати најпривлачније тачке за планинаре и туристе. За онога који у туризму тражи духовну разоноду, знање и науку, а не само површну забаву, планине Јужне Србије су богати извор сазнања.

За онога ко познаје француске и швајцарске Алпе, не може бити сумње да је планина Бистра најбољи смучарски терен у југоисточној Европи. Шар-Планина исто тако обилује пространим смучарским теренима, каквих нема у многим земљама. Будућност балканског смучарског спорта налази се на нашим планинама, и то на Шар-Планини и на Бистри.

Ту су велика јужна језера: Охридско, Преспанско и Дојранско. Прва два спадају у ред најлепших и највећих језера Балканског Полуострва, а по лепоти не изостају иза многих европских језера. Охридско и Преспанско. Језеро постаће два значајна тури-

стичка центра, а будућност целокупног туризма на Југу зачета је већ на обалама Охридског Језера; тамо ће наш туризам имати највећи мах. Охридско Језеро је најлепши крај не само Југа, већ и целе наше велике отаџбине. Треба само труда, па да тај крај постане важан извор народног благостања, поред користи које само језеро пружа риболовом.

Особито повољне климатске прилике на Југу омогућавају дугу туристичку сезону: топло јужно сунце, ведро плаво небо, што западни и северни крајеви Европе немају.

Поред природних лепота, о којима смо рекли ових неколико речи, говорећи о проблему туризма у Јужној Србији, ми имамо на Југу друго неисцрпно благо, историске споменике и народни живот. Велика и славна дела наше националне историје која су се одиграла на земљишту Југа, у тој класичној земљи, везују наше мисли и осећања за једну велику и сјајну прошлост. Не бисмо могли рећи које то место на Југу није везано за нашу ослободилачку борбу! И зар то не побуђује осећања пијетета и зар не улива самопоуздање у нашу вечну постојаност? Ко хоће да научи националну историју, нека дође на Југ. Тамо ће се пред њим; гледајући са планинских висова, отворити жива књига наше историје и наших борби.

А за савременог, културног туристу историја земље значи садржину његовог схватања о вредности самог туризма. Јужна Србија исто тако обилује археолошким споменицима других народа, који су овде живели пре нас. Те вредности нам доводе госте многих европских земаља. Стоби, Требениште, Хераклеја, старо Скупи, и много друга места, привлаче пажњу научника и радозналост туриста. Остаци старе цивилизације постају за нас ново богатство, којим се ми користимо после хиљаду и више година. А наше највеће богатство, наши стари манастири и уметност у њима, та ремек-дела, буде највеће интересовање. У њима лежи огромна општа вредност, која с дана у дан све више расте.

Најзад имамо и неисцрпне лепоте народног живота: народну ношњу, народне рукотворине, топлу и страсну лирску песму нашег југа и народне обичаје. То су вредности које су у Јужној Србији тако хармонично сложене, да оне значе за наш културни живот велико благо. Те вредности допуњују иначе скроман народни живот једним тоном интимне отмености.

Пуна свих тих вредности Јужна Србија има услова да постане заиста изразита туристичка област наша. Стога треба сачувати све оно што може допринети развоју туризма и по једном општем плану предузети живу акцију за њен туристички развој.

Туризам је потпуно нова привредна грана за Јужну Србију. До ослобођења прилике су биле такве, да за туризам није било уопште никакве могућности, јер није било слободе. Од ослобођења било је време испуњено великим напорима. За тај период времена, као привредна грана, он се нагло развија, и добија велики значај. Ради даљег напретка, треба омогућити туризам делом људских руку и сачувати њене специалне одлике,

Сав рад на организовању туризма још је у зачетку. Прве организоване радове запажамо тек 1927 године. Према томе иза нас је тек једна кратка деценија! За десет година рада на овоме сложеном проблему и потпуно новој акцији, не могу се запазити нарочити видни резултати рада, парочито због других прешних питања по рату. Али ипак ћемо навести резултате досадашњег рада, ма колико изгледао скроман, како бисмо показали да је и у овом правцу Јужна Србија показала смисао за савремене тежње.

То је најмлађа привредна грана Југа. Резултати досадашњег рада нису обилни, али су значајни као први кораци, важни и у развоју ове у целом свету нове људске активности. Општи напредак је предуслов за туризам, који се не може ни замислити без уређених путева и саобраћајних средстава, без срећеног дома. А ми смо тек после светског рата почели уређивати наше саобраћајне артерије на Југу и наше ратовима и дугим ропством оронуле домове. Тек онда, када смо и ту колико толико средили прилике, почели смо помишљати и на туризам. У самом почетку требало је пробудити интересовање, пронаћи туристичку публику, која ће постати носилац пропаганде за туризам на Југу. Зато се морало приступити оснивању туристичких друштава, која ће доцније постати први пионери туризма. Прво туристичко друштво у Јужној Србији основано је 1927 године у Скопљу. Неколико пријатеља туризма и претставници заинтересованих организација састали су се у лето 1927 године у просторијама Трговачко-индустријске коморе у Скопљу, са задатком да се договоре и посаветују шта се може учинити за туризам на нашем класичном Југу. Тако је основано прво туристичко друштво за унапређење туризма у Јужној Србији, под именом »Југ«.

Ово прво туристичко друштво у Јужној Србији имало је у почетку и све до 1929 године мали број чланова. Пуне две године пропаганда туризма није изишла из уског круга првих пионира (око 50). Материјална средства такође су била минимална. Ништа се није могло ни урадити у широким размерама. Али почетни период рада друштва »Југ« значајан је по томе што су прве управе радиле углавном код надлежних фактора на припремању терена за једну већу акцију на развијању туризма. Радило се нешто мало и на пропаганди и у другим местима Јужне Србије.

Напредак се запажа 1930 године. По оснивању Вардарске бановине 1929 године почиње у свима правцима културног живота Јужне Србије много живљи рад, те према томе почиње се мислити и на туризам. Основан је нарочити саветодавни одбор, као саветодавни орган бана у свима питањима која се тичу туризма. У саветодавни одбор ушли су претставници разних привредних, државних и научних установа. Како је друштво »Југ« још увек имало врло мали број чланова, није могло рачунати на приходе од чланарине својих чланова. Због тога је морало тражити изворе својих прихода, да би могло отпочети са стварним радом на терену; први значајнији корак јесте куповина акција привилегованог друштва »Путник« 1930 године. Друштво »Југ« откупило је 25 акција у

вредности од 25.000 динара, и на тај начин постало акционар друштва »Путник«. То је дало право друштву »Југ« да преузме у своје руке филијалу друштва »Путник« у Скопљу и да у будуће прими на себе целокупне послове не само око пропаганде туризма, већ и послове око промета пугника и туриста у Јужној Србији. Куповином инвентара билетарнице, односно скопске »Путникове« филијале, »Југ« је постао важан фактор и центар свеколиког туристичког рада у Јужној Србији. Створивши тако себи један важан извор прихода од процента продатих карата који је »Путник« уступио друштву »Југ«, друштво је поред тога имало и једну солидну основу за широке замахе. Од тада престаје бити само једно волонтерско друштво љубитеља туризма и постепено се претвара у мало привредно-туристичко предузеће. Преузимањем филијале друштва »Путник«, друштво »Југ« ствара себи годишњи бруто приход од 80—100.000 динара и почиње да окупља омладину која је већ била припремљена за савремени туризам и планинарство. Једновременно почиње да се буди за туризам необично велико интересовање у многим варошима на Југу.

Да би друштво Југ могло организовати акцију и изван Скопља мења своја дотада скучена правила и претвара се у савез туристичких друштава Јужне Србије, и на тај начин постаје члан Савеза планинарских друштава краљевине Југославије, како би чланови друштва могли уживати све повластице које уживају чланови — планинари осталих друштава у држави. Новоосновани савез »Југ« за унапређење туризма у Вардарској бановини преноси ову акцију на терен. Одмах иза тога основана су ова друштва: у Тетову »Шар-Планина«, друштво за унапређење туризма и планинарства, у Охриду »Биљана«, друштво за унапређење туризма, у Битољу друштво »Јужна Језера«, а доцније планинарско друштво »Перистер«, у Качанику туристичко и планинарско друштво »Љуботен«, у Штипу туристичко друштво »Брегалница«, у Крушеву туристичко друштво »Корија«. Затим су основана друштва у Куманову, Кочану, Лесковцу, Врању, Сурдулици, Владичином Хану, Прилепу и Велесу. Много раније основана је у Косовској Митровици подружница Српског планинарског друштва. Поред ових друштава постојао је и већи број повереника по мањим местима. Тако је пробуђено интересовање за туризам у целој Јужној Србији. Око ових друштава прикупљају се чланови, који постају пионири туризма на самом терену. Међутим, материјална средства за рад недостају. Чланови свих друштава су махом омладинци, људи који нису могли из својих средстава финансирати рад на пропаганди и на подизању планинарских кућа и склоништа. Да би се многобројним члановима пружио прилика да осете и стварну корист од туризма, друштво »Југ« је уз помоћ бановине и туристичког друштва »Путник« покренуло питање подизања планинарских домова. Напореда са тим почиње живо интересовање за смучарство и за планинарство. Бескрајно лепе планине нашег Југа, слободне и приступачне, постају најлепша излетишта наших одушевлених планинара, али у почетку без домова и без икаквих удобности.

Први планинарски дом сазидан је на подножју Љуботена 1930 године. Дом се налази на горњој граници букове шуме у близини бачила Старог Села, на надморској висини од 1700 м. Приступачан је правцем преко Доњег Полога, Старог Села и преко Качаника. Од дома до врха Љуботена има 3 часа хода. Има три пространа одељења и 15 удобних постеља. Други дом је подигнут на Кајмакчалану 1931 године, на Равном Бору; надморска висина 1500 м. Има 5 одељења са 20 постеља. Трећи дом је подигнут на Шар-Планини, на Поповој Шапки, на надморској висини од 1780 м. Намењен је искључиво смучарском спорту. Има 4 одељења са 20 постеља. Сви ови домови подигнути су иницијативом друштва »Југ« и уз помоћ Вардарске бановине, друштва »Путник« и државе. Укупна вредност ових домова са намештајем износи 400.000 динара. Поред ових домова, друштво »Корија« у Крушеву подигло је свој дом у шуми Корији, код самог Крушева.

Видни резултати рада у овом правцу имали су утицаја на развој планинарства и смучарства у Јужној Србији. Одмах је основано Друштво планинара Јужне Србије у Скопљу са великим бројем чланова. У дому на Поповој Шапки одржан је смучарски курс уз помоћ Министарства за физичко васпитање народа. Сваке зиме дом на Поповој Шапки био је пун смучара из Јужне Србије и осталих крајева државе.

Најмоћније средство за развој туризма јесте пропаганда. Друштво »Југ« радило је и у овом правцу. Као први фолдер у издању друштва »Југ« појавио се фолдер »Скопље и околина«. Затим је друштво »Југ« издало лепо уређену књигу »Охрид« од д-ра Франца Месеснела. Ово је једно од најлепших издања у нашој послератној туристичко-пропагандној литератури. Затим су издати фолдери »Туризам у Вардарској бановини« и »Бање у Вардарској бановини« од Борисава Арсића. Најновије издање »Југа« је фолдер о Јужној Србији, који је изашао из штампе почетком 1937 године на српско-хрватском, немачком, француском и енглеском језику. Друштво »Путник« издало је и туристички путопис о Јужној Србији од Бабингера, на немачком и српскохрватском језику.

О туризму Јужне Србије написан је врло велики број чланака, извештаја и путописа на страним језицима од стране посетилаца из иностранства. То је исто тако драгоцен материјал за пропаганду наше Јужне Србије у страним земљама. Поред тога у Скопљу је приређена 1933 године изложба фотографија о лепотама Јужне Србије.

Први услов за развој туризма јесте добар, уређен и јевтин саобраћај. Основне саобраћајне линије, наше железнице, допринеле су много развоју туризма, нарочито нове железничке пруге: Скопље—Велес—Битољ; Скопље—Приштина—Пећ; Скопље—Штип—Кочане. Ове главне наше животне артерије омогућују брз саобраћај са најлепшим крајевима Југа.

Од необично велике важности је аутобуски саобраћај на линији Скопље—Охрид, Градско—Битољ и Урошевац—Призрен. Од неоцењиве користи је аутобуско предузеће браће Поповић у Скопљу, на релацији Скопље—Охрид кроз клисуру Радике. Поред редовног саобраћаја путника, ово предузеће је поднело велике материјалне жртве за уређење чисто туристичких путовања по Јужној Србији и тиме допринело да кроз Јужну Србију последњих година прођу многе екскурзионе групе из целе наше земље, нарочито честе и увек успеле екскурзије друштва »Фрушка Гора« из Новог Сада. На релацији Градско—Битољ, аутобуско предузеће браће Симоновић из Битоља такође је користило туристичком промету у правцу Кајмакчалана и у правцу Битољ—Охрид. Од велике важности биће будући планинарски аутобуски путеви, који треба да вежу наше планине са главним местима Јужне Србије.

На млађима остаје да наставе започето дело и да покажу више успеха. Они ће бити у повољнијим приликама, имаће више културних и техничких средстава, а изнад свега имаће већ створено разумевање широких народних маса за туристичку привреду, која ће нашем народу на Југу донети многе користи, ако се поведе по једном утврђеном и смишљеном плану. Јужна Србија постаће наша најлепша област, кад се њеним природним лепотама дода још и дело људског рада. Уредити Охридско Језеро, уредити планинарство Југа, изградити аутомобилске путеве на Шар-Планини, Бистри, Плакенско-Илинским Планинама, на Галичици, Перистеру и на дивотним Проклетијама, значи донети Јужној Србији милионе прихода.

5) РУДАРСТВО

ОД МОРИСА М. АЛКАЛАЈА

Познато је да се рударство поступно развијало од каменог до данашњег гвозденог и машинског доба. Оно је било у тесној вези са напретком човечанства.

Јужна Србија је веома богата рудним благом. У средњем веку рударство је заузимало важно место у њеном привредном животу и достигло висок ступањ развића. Српски владоопци доводили су у Србију чувене рударске мајсторе Сасе ради унапређења ове привредне гране. О некадањем напредном рударству Србије сведоче данас многи трагови рударског рада на теренима Трепче, Копаника, Кратова итд.

За време турске владавине у овим крајевима рударство је много назадовало, и постепено је изумрло, тако да се тек осамдесетих година прошлога века поново почео јављати интерес за рударство. Солунска кућа браће Алатини заинтересовала се за рудно благо наших крајева и она је рударство обновила. 1912 затекли смо, према подацима којима располажемо, свега 4 рудника и то: 1) у рожденској општини, рудник антимона и арсена (аурипигмент и реалгар), у коме се данас још не ради; 2) у штрбачкој општини, у срезу неродимском, рудник хрома; 3) у раотиначкој општини (срез доњеполошки) исто тако рудник хрома и 4) у валандовској општини (срез валандовски), опет рудник хрома. У свима овим рудницима није било уписано више од 700—800 радника, док данас имамо око 12 што већих и што мањих рударских предузећа у погону и око 180 рударских истраживача, где је уписано око 4000—4500 радника регрутованих највећим делом из најближе околине рудника, уз стручно вођство радника из севернијих крајева наше краљевине; странаца радника, можемо слободно рећи, и нема, док је број странаца инжењера минималан, и то само у предузећима страног капитала.

Први истраживачи, ти малени и невидљиви пионири рударства, морали су се борити са великим тешкоћама, док као плод њиховог рада нису постала доцнијих година предузећа и рударске концесије. Поред тешкоћа на терену, и саме власти, из необавештености, чиниле су сметње у првим годинама после ослобођења нашим истраживачима. Али благодарећи веома напредном и далековидном рударском закону краљевине Србије, који је одмах после

ослобођења 1912 г., као и већина србијанских закона, био проширен на Јужну Србију, па онда енергичном заузимању и усрдној и стручној сарадњи и помоћи, коју је пружала ранија генерална рударска дирекција при Министарству шума и рудника, а данас одељење за врховни рударски надзор при Министарству шума и рудника, рударство у Јужној Србији је могло поћи својим правилним путем и развити се до данашње своје мере и важности, ма да има још много и много труда да се уложи, поред моћних материјалних средстава, па да рударство дође до правог свог израза, као привредна грана на Југу, према богатству рудног блага, које земља скрива. Не мале тешкоће са којима је имала да се бори домаћа приватна иницијатива у развоју рударства, претстављало је питање капитала, јевтиног кредита и кредита уопште. Није непозната чињеница да је рударство као привредна грана веома ризикантан и опасан посао, па ако се додаду томе и остале опште прилике и веома оскудна саобраћајна средства у Јужној Србији одмах после 1918 г. може се донекле створити слика о оскудици капитала за инвестиције у нове рударске радње. Ваљало је улагати капитале, рад и енергију у веома ризикантна предузећа. У већини данас постојећих предузећа, сем неколико трагова од старих радова, није било ни геолошких студија, нити су она имала путева, о железници и да не говоримо. Није било ни других каквих података, који би дали, потстрека смелим и вредним рударским подухватницима да своје капитале и са тешком муком стечене кредите, уложе у нова предузећа.

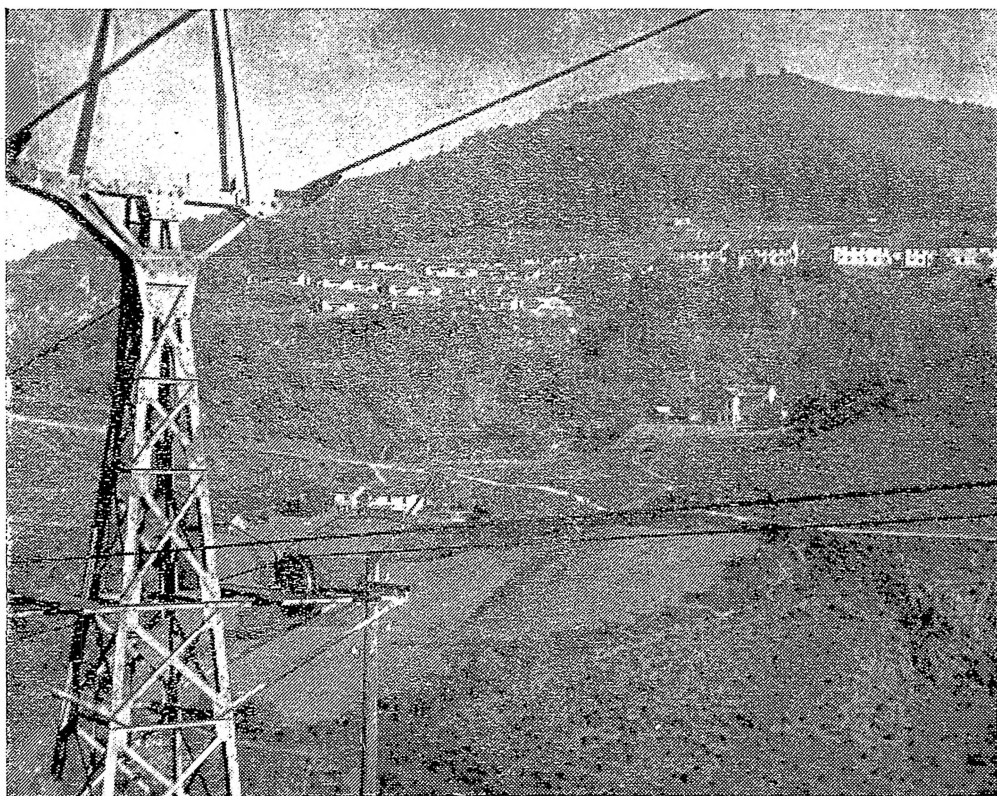
Поред свих тешкоћа и недаћа, наши вредни подухватници, како са домаћим тако и уз учешће страног капитала, успели су да наше младо рударство у јужним крајевима развију и подигну до завидне висине, па се надамо да ће досадањи успеси, за ово двадесет и пет година прилежног и напорног рада, бити довољан потстрек за још већи развој нашега рударства на Југу.

Од предузећа која су у погону сматрам за потребно да поменем следећа:

1. *Трејча Мајнс Лимд*, са друштвеним седиштем у Лондону и генералном дирекцијом у Звечану, крај К. Митровице, с акционарским капиталом од £ 1,125.000 или око 250,000.000 динара. Ради на оловној и цинканој руди, са садржајем сребра; има запослених отприлике 2400 радника, 55 инжењера и 60 чиновника.

Руда која се вади из рудника, шаље се преко дубоког поткопа дугачког око 2300 м до станице жичане железнице, па њоме до фабрике флотације, која се налази код звечанске железничке станице на 3 км северно од К. Митровице. У тој се флотацији руда меље, пере и оплемењује, и тако се добија оловни, цинкани и пиритни концентрат, што ће рећи да се руда која је имала раније малу или недовољно комерцијалну садржину горњих метала, опрала од непотребних елемената и издвојила у напред наведене концентрате. Већина ових концентрата продаје се у иностранству, пошто се претходно подмири засада мала потреба у земљи,

Интересантно је да је количина сирове руде за прераду била у 1930/31 тона 256.000, а да је у години 1935/36 нарасла на 538.000 тона и да је добивено у 1930/31 г.: оловног концентрата 41.000 т., цинканог 32.000 т.; у 1935/36 г.: оловног 63.000 т., цинканог 82.000 т., пиритовог 57.000 т. — Дакле, огроман напредак, али за њ је било потребно пуно смишљеног рада, уз велике инвестиције нај-модернијег типа, које нам чине част у целом рударском свету. Управа предузећа није радила само у правцу својих лукративних циљева, већ је радила и још увек ради на решавању многих социјалних проблема свога особља и радништва. Предузеће је

Један део радничке колоније на руднику *Ситари Трг*.

подигло модерну радничку колонију са заједничким становима за нежењене раднике и засебним становима за ожењене; број кућа расте из године у годину, све куће снабдеване су електричним осветљењем, водоводом и канализацијом. Оно је подигло модерну школу, амбуланту за прву помоћ. Модерну болницу има намеру такође да подигне, за коју су сврху од стране централне управе и кредити у довољној мери вотирани. Подигнут је рударски дом са салом за предавања, тонбиоскопом, књижницом и читаоницом. Велика електрична централа, која је подигнута са специјалним ложистем за сагоревање домаћег лигнита из рудника »Косово«, снабдева електричном енергијом како само предузеће тако и целокупну радничку колонију и канцеларије потребним осветљењем.

Целокупним овим предузећем, као и следећим трима, која припадају под генералну управу Трепче управља генерални директор г. А. S. Howie.

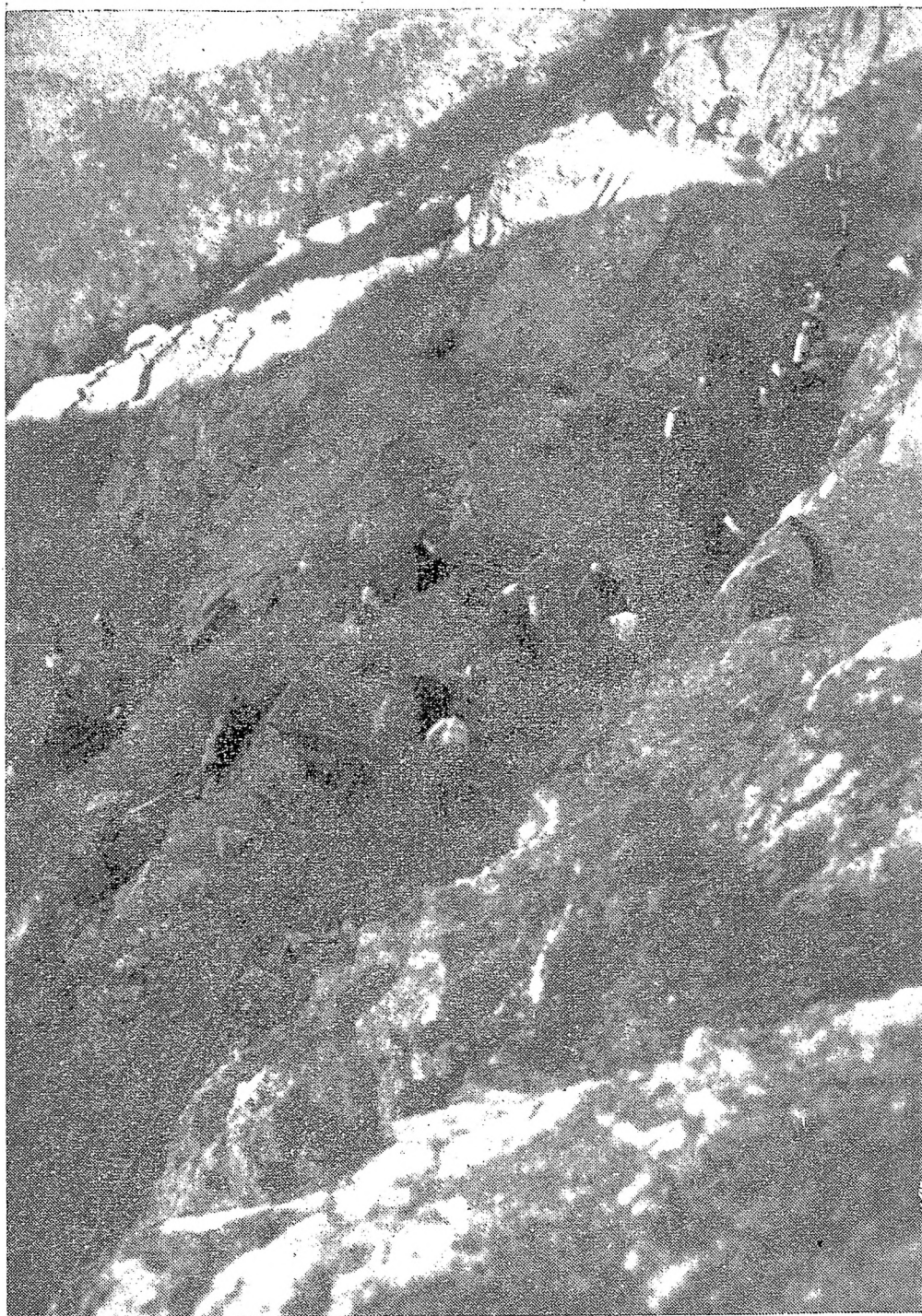
2. *Копаоник Мајнс Лтд.*, са друштвеним седиштем у Лондону и акциским капиталом од £ 400.000 или око 88,000.000 динара. Главни објекат овога друштва је на падинама Копаоника, на брду Војетини, одакле се оловно-цинкана руда извози главним поткопом, који је дуг око 2800 м, до полазне станице жичане железнице, дуге око 11 км, па онда њоме до железничке станице Лешак на прузи К. Митровица—Рашка, одакле се преноси до флотације у Звечану, где се руда меље, класира и флотира. Све инсталације у овом предузећу вршене су током последњих година, а пуштене су у рад током 1937 г. Изузев неколицине страних инжењера, све ове радове изводили су наши инжењери и радници, те тако око 700 домаћих људи долазе до пристојних зарада.

3. *Злетово Мајнс Лтд.*, такође са друштвеним седиштем у Лондону и с акциским капиталом од £ 400.000 или око 88,000.000 динара; ради такође на оловно-цинканој руди у околини Злетова. Засада се изводе у том руднику последње припреме за модерну и велику експлоатацију; увелико се гради флотација, код села Пробиштица, у чијој је близини пронађен и мрки угаљ, који ће служити за погон машина. Флотација ће бити спојена са рудником жичаном железницом, дугом око 3.5 км. Од флотације до села Крупишта, биће израђен модеран пут, дуг око 22 км, ради везе са железницом. Све ове инсталације ускоро ће бити пуштене у рад. На том руднику и радовима уложено је око 500 радника.

4. *Ново Брдо Мајнс Лтд.* има своје седиште у Лондону и уписани акциски капитал од £ 286.000. Објекти овог друштва налазе се у околини Гњилана, у средњевековном центру нашег рударства, али засада истраживачки и други радови на теренима тога друштва не пружају могућности да се о даљем развоју овог предузећа ма шта ближе каже.

5. *Косово*, рудник угља—лигнита, власништво је Рударског индустриског а. д. »Косово« у Београду, а рудник се налази у црквеноводичкој општини у срезу грачаничком. У руднику се вади добар угаљ—лигнит, који се углавном употребљава за ложење пећи у Трепчи, као и за потпалу на државним железницама. Предузеће има своју електричну централу, за погон разних модерних инсталација у руднику и за осветљење рударске колоније и канцеларија. Угаљ се слаже после вађења, ради сушења у силосима, који имају капацитет од 300 тона, па се потом шаље жичаном железницом, дугом око 3 км на железничку станицу Обилић на прузи Скопље—К. Митровица. У предузећу је уложено око 200 радника.

6. *Рудник магнезијума Голеш* својина је предузећа Бакића и Ко, са седиштем у Урошевцу и објектом у близини планине Голеша, у срезу грачаничком. Данашњи сопственици овога предузећа су све сами Јужносрбијанци, па се за ово предузеће може рећи да је чист производ ослобођења и културно-економског напретка нашег живља на Југу, који за време турске владавине није могао помишљати да

Изглед раскопа у руднику *Језерина* (надм. висина 1800 м).

на своје име и за себе може икада стећи овакав или сличан објекат. У предузеће је уложено око 4.000.000 дин., а у руднику се вади магнезит, који се углавном сав пече и у млевеном стању се извози у иностранство. Од рудника, који се налази на неких 12 км од железничке станице у Липљану, млевени и печени магнезит а понекад и сирова магнезитска руда превози се на липљанску

станицу аутокамионима, а предузеће је већ учинило све да до станице сагради своју дековилску 0.60 м пругу.

Навешћемо неколико података, из којих ће се најбоље видети развој овог одлично вођеног предузећа. Произведено је печеног магнезита: у 1928 г. 1.620 т., у 1932 г. 5953 т., у 1936 г. 6995 т. За овакво повећање продукције било је потребно много напора управе, нове инвестиције и повећање броја запосленог радништва, па је према томе непосредна корист околног становништва очигледна. У предузећу је запослено данас око 230 радника.

7. *Хромни рудници М. Асео*, са седиштем управе у Скопљу. Ови су рудници сопственост масе пок. Моиса Асеа, индустријалца из Скопља, који је био један од првих пионира у нашем рударству после ослобођења. Он је био генерални директор фирме браће Алатини из Солуна, за руднике те фирме у Јужној Србији, па је потом, пошто је развио руднике те фирме до такве мере да их је преузела данашња енглеска фирма Алатини Мајнс Лтд., основао своје сопствено предузеће 1927. Предузеће данас има већи број рударских концесија у Вардарској и Зетској бановини, од којих ћемо поменути, као најглавније и данас у погону: *Језерина* у срезу неродимском, *Хромовик* у срезу подримском и *Дева* у срезу ђаковачком. У свима овим рудницима вади се само хромна руда, која се ручно пребира и сортира по квалитетима: 40%, 44%, 46% и 48%, пошто се само руда од 46% па навише може продавати, а сва остала руда остаје, углавном, на рудиштима, ради доцније употребе за прање, када се буде подигло модерно пралиште за добивање концентрата. Од целокупне годишње продукције 25% продаје се у Југославији, а 75% продукције извози се у иностранство. Хромна руда употребљава се данас за три разне намене: у топионичке сврхе, за добивање феро-хрома, тј. хромног челика; у хемиске сврхе, за добивање разних хромата, тј. боја хемиских, које служе даље за справљање анилинских боја, и најзад за справљање ватросталних цигала, које се праве од магнезита и хрома, за облагање пећи, у којима се разни предмети излажу високим температурама; особина тих цигала је да могу издржати веома високе температуре, а да се не топе (до 1700°C).

Сви рудници су знатно удаљени од железничких станица у Урошевцу и Пећи, па предузеће мора превозити своју руду на колима, а делом и на товарним коњима, што нарочито смањује рентабилност целокупног рада.

Предузеће намерава да подигне модерно пралиште, ради искоришћавања својих рудних резерви, и тако добивени концентрат да продаје, јер се руда, као што је у руднику, не може сва продати, пошто не садржи потребан минимум од 46% хромита.

Предузеће засада ради због тога са смањеним капацитетом а и због рђавих путева на својој комуникационој мрежи. Оно је запослило око 350 радника, 3 инжењера и 16 чиновника. Рудник је продао: у 1928 г. 612 тона, у 1932 г. 5456 тона, у 1936 г. 8237 тона хромне руде.

8. *Рудници Алатини Мајнс Лид.*, имају седиште у Лондону, а акциски капитал износи £ 200.000 или око 44.000.000 динара. Генерална дирекција рудника је у Бенерал-Ханрису. На челу се налази инж. Ханс Штајгер, почасни консул Аустријске Републике у Скопљу. Рудници овог предузећа налазе се у доњеполошком срезу и везани су са главном пругом Скопље—К. Митровица дековилском железницом од 60 см, коју су немачке окупационе власти израдиле за време светског рата, да би могле извозити хромну руду из тих рудника, који су тада припадали солунској фирми браће Алатини. У 1928 г. ово предузеће је преузело своје данашње руднике од браће Алатини и развило од тада рударске радове до максимума модерне рударске технике, тако да су данас на челу нашег хромног рударства и по своме капацитету и по својим механичким инсталацијама. Предузеће има око 8 км жичане железнице и модерно пралиште хромне руде, које сиромашну хромну руду која није за продају, меље и одваја од непотребних елемената, и тако се добија концентрат. У предузећу је запослено око 800 радника. Готово сву своју производњу оно продаје у иностранству.

Поред рудника који су сопственост самога предузећа, ова фирма има под својом управом и руднике предузећа *Љубоџен а. д.*, који се налазе у непосредној близини рудника самога предузећа. Целокупна продукција у оба предузећа у 1936 г. креће се до 17000 т. концентрата и у комађу.

9. *Лејенац а. д.*, фабрика и рудници цемента, са седиштем у Скопљу а са рудником и фабриком у Бенерал-Јанковићу. На челу овог новог друштва је индустријалац г. Бошко Жерајић, претседник Трговинско-индустријске коморе у Скопљу. Поред г. Жерајића, остали творци овог предузећа су све сами познати индустријалци и привредници на нашем Југу, који су својим марљивим радом показали да се удруженим снагама, материјалним и моралним, може веома много учинити, па су се, као предузеће са чисто домаћим капиталом, ухватили у неравну борбу са моћним картелом цемента. Предузеће је успело да на Југу снизи цену цемента за неких 200 дин. по тони. По квалитету својих прерађевина, ако не премаша а оно сигурно не заостаје иза цемента других фабрика. Предузеће има свој рудник лапорца, тј. земље за печење цемента у близини железничке станице Бенерал-Јанковић, па се руда из рудника у вагонетима вози непосредно у фабрику, која се налази на самој прузи и ту прерађује. Предузеће производи своју погонску снагу у својој електричној централи са два мотора: један од 480 коњских снага а други са 200 к.с., и то оба на »шумском гасу«, горећи дрво из непосредне околине, те тако добија електричну енергију за погон свих својих машина и за електрично осветљење. Капацитет предузећа је око 120 тона дневно, а сопственици имају намеру да овај капацитет још и повећају. У предузећу је запослено око 200 радника и службеника, искључиво југословенских држављана.

10. *Рудник угља Нерези* налази се у непосредној околини Скопља, а сопственици су г. г. Перишић и Николајевић, али као закупци раде у руднику г. г. Константиновић и Атанасијевић. Рудник

производи лигнит доста доброг квалитета, те се на тај начин лако може пласирати како у самом Скопљу, тако и у оближњим индустриским предузећима. Рудник је удаљен 2—3 км од железничке пруге Скопље—Ћен. Ханрис, те је са том пругом везан својом уско-трачном железницом. У руднику је уписано око 100 радника у сезони.

11. *Рудник угља Катланово* својина је рударског предузетника и рударског истраживача г. Милана Поповића, из Београда. Објект се налази у непосредној близини села и бање Катланова, те се налази у стадијуму ширих припремања за већу експлоатацију, ма да се и сада мање количине лигнита доносе на скопску пијацу и продају било приватним лицима било разним установама, за грејање. Засада је на руднику уписано око 30 радника.

12. *Рудник хрома Лојане* својина је фирме браће Алатини, а био је доскора у експлоатацији и режији енглеске фирме Рудници Алатини Лтд.; налази се у општини табановачкој, крај железничке пруге Скопље—Ниш, те ће ускоро поново прорадити, јер је рад у томе руднику био обустављен за извесно време. У томе руднику биће, вероватно, уписано око 50 радника.

Овим бих морао завршити излагање о нашим постојећим рударским предузећима, али чланак не би био потпун, када не бих поменуо још неколике важније рударске концесије и нека истражна права већега обима. Концесија *Алсар* својина браће Алатини, у атару општине рожденске, у срезу кавадарском. На тој концесији има антимона и арсена. Концесија *Скојска Црна Гора* својина г-ђе Димитрија Павловића, налази се у отљанској општини у срезу жеглиговском. Тамо има антимона. Концесија *Јела* својина масе пок. М. Асеа из Скопља, налази се у општини радевској и седларској у срезу грачаничком. Тамо се радило на магнезитовој руди.

Од истражних радова поменућу као најважније радове г. д-ра Ф. Грамберга у Ајвалији, у близини Приштине, у које је инвестирано више милиона динара. Ту је пренађена знатна количина оловно-цинкане руде, тако да данашњи радови већ скоро пружају могућност да се на том месту развије лепа рударска индустрија, која ће поред данас запослених 210 радника моћи да упосли и много већи број радника. *Дреница*, концесија за магнезит у општини прекаској, у срезу вучитрнском, сопственост је познатог крупног индустријалца из Загреба г. Леа Милера. На њој се засад завршавају истражни и припремни радови у већем стилу, тако да би се могло одмах затим отпочети са вађењем магнезитове руде, њеним калцинирањем и млевењем. Консолидовање прилика на Југу од ослобођења и уједињења види се по томе што и хрватски индустријалци своје капитале улажу у предузећа у Јужној Србији. У предузећу је засада уписано око 40 радника. Истражне радове у општини подржиоњској, у срезу кривоаланачком, својина су фирме Косовића и Ко из Београда. Ту се ради на истраживању оловно-цинкане руде са знатним резултатима, који пружају доста добре изгледе да ће се и ту моћи створити лепо индустриско предузеће. На тим радовима запослено је до 20 радника. Искључиво истражно право у општини лешачкој, у срезу доњеполошком, својина је Ју-

Ћословењског оникс а. д. у Београду, које ради, као што и само име сопственика вели, на ониксу веома доброг квалитета. Он се даје одлично глачати, па се могу од тога оникса израђивати и предмети луксузнији. Ту ради око 15 радника. У косовратској и дебарској општини има истражно право г. Б. Станимировић, који врши истраживање сумпора и антимона. Запослио је око 12 радника.

Има још преко 170 истражних права, на којима се делом ради у мањој размери делом се још, сем геолошких студија, не ради, услед недостатака капитала, потребног за истражне радове. Међу тим вредним истраживачима напомињемо г. г. Милана Поповића, Петра Лазића, Воју Жегарца, Р. Бунушевца, М. Манчића, који као и сви пионири на свима пољима радиности остају невидљиви, али тим више доприносе општем развоју нашега рударства на Југу. У свим тим разним досад неискоришћеним рудницима констатовано је да има мангана, гвожђа, азбеста, олова, бакра, цинка, антимона, злата, арсена, угља—лигнита, сумпора, млинског мермера, као и доброг мермера за глачање и обраду, гранита, гипса, шкриљца за кров и најзад кварцног песка за стакло. Све ове појаве у току су даљих испитивања, па није искључена могућност да ће се током ове и наредних година образовати још неколико рударских предузећа и да ће тако рударство добити још већи значај за наше привредне прилике на Југу.

Наше рударско законодавство предвидело је засебне установе, потпуно одвојене од општег радничког осигурања у уредима, пошто су рудници, у највећем броју, изван вароши и насеља, па живе својим засебним животом. Нашло се одлично решење тог сложеног и тешког проблема оснивањем братимских благајни са 3 гране осигурања, и то: болесничке, инвалидске и пензионе гране с одговарајућим фондовима, који се имају стварати за добро функционисање и што целисходнију помоћ осигураном радништву. Сама имена тих фондова говоре о циљевима њиховим, па сматрам да није потребно више о томе говорити.

Све радништво Јужне Србије спада под компетенцију следећих братимских благајни: Здружене месне братимске благајне у К. Митровици, Здружене месне братимске благајне у Скопљу, Месне братимске благајне у рудницима Алатини Лтд. у Ђен. Ханрису, и Месне братимске благајне у руднику угља *Косово* у Обилићу.

У благајнама уписано је минимално платежно особље а све функције у управном и надзорном одбору потпуно су бесплатне, тако да је режија братимских благајни, уопште, доста малена, па утолико више преостаје новца за помоћ радницима. Све горе поменуте братимске благајне су у погледу својих функција у болесничкој грани потпуно самосталне. Наравно, оне саображавају свој рад правилима братимске благајне, које је прописао за целу краљевину Министар шума и рудника 1 децембра 1924 г., а што се тиче пензионог и инвалидског фонда и његовог деловања, све су месне братимске благајне само органи Главне братимске благајне у Београду, чија је компетенција на територији бивше краљевине Србије и Црне Горе. Поред горе поменутих предности, главна разлика

између општег радничког и рударског осигурања је у томе што код осигурања у братимским благајнама имају радници и пензи- оно осигурање на случај неспособности услед старости или изне- моглости, после десетогодишњег чланства или по завршетку 60 година старости или 35 година чланства. На тај начин је законо- давац хтео да обезбеди старе и ислужене рударе, да након толико година мучног рада не остану на улици; за ту пензију радници улажу 3% од својих категориских зарада, а толико исто и њихови послодавци. У инвалидски фонд радници не улажу ништа, већ за њих улажу само послодавци 2% од њихових стварних зарада. Сва ова осигурања нису постојала за време турске владавине, те се имају сматрати као социјално-културна тековина ослобођења Јужне Србије.
